

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук  
Кафедра Історії України**

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА  
ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ У ПЛАНУВАННІ МІСТ  
ГЕТЬМАНЩИНИ**

**Спеціальність: 032 «Історія та археологія»  
Рівень вищої освіти: другий (магістерський)**

Фоміна Ірина Денисівна  
студентка VI курсу групи  
ІСТм-1-23-2.0д

Науковий керівник:  
доктор історичних наук, професор  
Щербак Віталій Олексійович

Роботу захищено «\_\_\_» \_\_\_\_\_ 20\_\_р.

Оцінка \_\_\_\_\_

Київ – 2025

## ЗМІСТ

|                                                                         |           |
|-------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>ВСТУП.....</b>                                                       | <b>3</b>  |
| <b>РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ</b>                  |           |
| <b>ДОСЛІДЖЕННЯ.....</b>                                                 | <b>6</b>  |
| 1.1. Огляд історіографії.....                                           | 6         |
| 1.2. Джерельна база .....                                               | 7         |
| 1.3. Методологічне підґрунтя .....                                      | 9         |
| <b>РОЗДІЛ 2. ТЕНДЕНЦІЇ МІСТОБУДУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ</b>               |           |
| <b>СВІТІ XVII-XVIII СТОЛІТЬ.....</b>                                    | <b>12</b> |
| 2.1. Італійське бароко та вплив його на устрій міст Апеннінського       |           |
| півострова .....                                                        | 13        |
| 2.2. Французька система містобудування XVII-XVIII століть .....         | 21        |
| 2.3. Особливості планування австрійського міста у XVII-XVIII            |           |
| століттях.....                                                          | 26        |
| <b>РОЗДІЛ 3. ФОРТИФІКАЦІЯ ТА ІНФРАСТРУКТУРА</b>                         |           |
| <b>ГЕТЬМАНСЬКИХ СТОЛИЦЬ .....</b>                                       | <b>30</b> |
| 3.1. Чигирин: перша столиця та форпост гетьманської держави.....        | 31        |
| 3.2. Батурин: політичний та військовий центр Гетьманщини.....           | 38        |
| 3.3. Глухів: адміністративний осередок та остання столиця гетьманів.... | 52        |
| <b>ВИСНОВКИ.....</b>                                                    | <b>81</b> |
| <b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ .....</b>                    | <b>83</b> |
| <b>ДОДАТКИ.....</b>                                                     | <b>90</b> |

## ВСТУП

**Актуальність.** Новий час знаменував перетворення міста в центр економічного, політичного та культурного життя соціуму. Відповідно змінювалося його архітектурне обличчя у всій розмаїтості творчої думки. Європейський простір став потужною платформою втілення у життя самих сміливих ідей. Поступово вони ставали надбанням і українських архітекторів, які вносили у будівельну сферу специфічні етнічні елементи. Тому актуальним є дослідження урбаністичних моделей та інфраструктури міст Гетьманщини під впливом європейських тенденцій містобудування. Йдеться про вуличне планування, типи забудов, розміщення адміністративних, церковних і торгових центрів, що формували образ міста. Вивчення планувальної структури міст Української ранньомодерної держави через європейську призму зумовить об'ємне наукове осмислення вітчизняної урбаністичної традиції та формування громадянської свідомості в контексті розуміння історичної спадщини.

**Об'єктом дослідження** є міський простір та урбаністичні процеси на території Гетьманщини у XVII-XVIII століттях.

**Предметом дослідження** є планування міст Гетьманщини, зокрема розміщення адміністративних центрів, фортифікації, вулиці та площі в контексті впливу європейських тенденцій та інфраструктурних рішень.

**Мета дослідження:** виявити особливості планування міст Гетьманщини у XVII-XVIII століттях, проаналізувати вплив європейських урбаністичних ідей на формування української міської традиції.

### **Завдання дослідження.**

- Проаналізувати історіографію, джерельну базу та методологічне підґрунтя дослідження.
- Окреслити провідні тенденції європейського містобудування XVII-XVIII століть на прикладі Італії, Франції та Австрії, зокрема в контексті бароко, централізованого планування.

- Визначити особливості міського планування гетьманських столиць – Чигирина, Батурина та Глухова, як прикладу трансформування європейських традицій в українських умовах.
- З'ясувати роль фортифікацій і міської інфраструктури у забезпеченні функціонування адміністративних і військово-політичних центрів Гетьманщини.
- Виявити спільні та відмінні риси між містами Української та європейських держав, що дозволить краще оцінити рівень інтеграції європейського містобудування в український простір.

**Хронологічні межі дослідження** охоплюють другу половину XVII-XVIII століття. Вибір цього періоду обумовлений існуванням Української ранньомодерної держави.

**Територіальні межі дослідження.** Для висвітлення європейських тенденцій у містобудуванні того періоду, було охоплено міста Італії, Франції та Австрії. Характеристика урбаністичних ідей в Україні охоплює історичні міста XVII–XVIII століття, що виконували адміністративні, політичні й військові функції – Чигирин, Батурин і Глухів.

**Методи дослідження.** Під час написання роботи застосовані загальнонаукові, аналіз та синтез і спеціальні, історико-генетичний, історико-порівняльний та емпіричний методи дослідження.

**Наукова новизна дослідження.** Уперше здійснено порівняння просторового планування столиць Гетьманщини зі схожими містобудівними проявами в Італії, Франції та Австрії XVII-XVIII століть, що дозволяє характеризувати рівень інтеграції української урбаністики у загальноєвропейський контекст.

**Практичне значення дослідження.** Результат дослідження може посприяти викладанню курсів з історичної урбаністики, знадобитися при підготовці краєзнавчих програм для шкіл, створенні туристичних маршрутів і культурно-історичних проєктів. Крім того воно сприяє збереженню історико-

культурної спадщини і є аналітичною базою для вивчення та реконструкції історичних центрів Гетьманщини.

**Структура роботи.** Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

## **РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ**

### 1.1. Огляд історіографії

Проблематика впливу європейських традицій на формування архітектурного образу та планувальних структур міст Гетьманщини у XVII–XVIII століттях вже ставала предметом наукового пошуку. Так розвитку міст Козацької доби на рубежі XIX – XX століть торкалися такі історики, як О. Лазаревський, Ф. Гумілевський, Д. Багалій, І. Самчевський та інші. Проте про гетьманську столицю Батурин писав лише О. Лазаревський. Праці І. Левицького та М. Ернста присвячені давньоруському місту Путивль, а І. Самчевського історії міста Новгород-Сіверський. Але у цих дослідженнях містобудівні та архітектурні аспекти згадувалися лише частково. Найкоректніше історію містобудування та архітектури часів Гетьманщини висвітлюють архітектурознавчі дослідження початку XX століття М. Біляшівського, П. Савицького та інших. Спеціальних розвідок, які відображали європейські традиції у формуванні міст Гетьманщини не було.

Значний масив літератури присвячено історико-архітектурному розвитку гетьманських столиць – Чигирина, Батурина та Глухова. Вагоме місце у вивченні фортифікаційної спадщини займає праця Т. Бажанової<sup>1</sup>, яка досліджує бастионну структуру Чигиринської фортеці XVIII ст. на основі археологічних реконструкцій. У цьому ж контексті варто відзначити праці О. Брель та Л. Харченко, присвячені культовим спорудам Чигирина XVII століття<sup>2</sup>.

Системне бачення архітектури доби Гетьманщини подає В. Вечерський у низці праць, зокрема в монографії «Гетьманські столиці України»<sup>3</sup>, де аналізується містобудівна структура Чигирина, Батурина та Глухова. Важливі доповнення до цієї тематики дають роботи В. Белашова, Ю. Коваленка та С.

<sup>1</sup> Бажанова Т. Традиції фортифікаційного будівництва у Старому замку Чигирина (XVIII ст.): Наукові дослідження з реконструкції мурованого бастиону Чигиринської фортеці. Архітектурна спадщина України. Вип. №5. Київ: НДІТІАМ, 2002. С. 61-74

<sup>2</sup> Брель О., Харченко Л. (Чигирин) Гетьманський двір у Чигирині за картографічними матеріалами XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: Зб. наук. ст. 2016. Вип. 25. С. 29–34.

<sup>3</sup> Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. 340 с.

Кілессо, які зосереджуються на гетьманських резиденціях, планах міст та історичній топографії.

Розвитку барокової архітектури в Україні та її зв'язок з європейськими традиціями, належать праці Г. Логвина та Ф. Ернста, які торкаються стильових особливостей українського бароко.

Таким чином, сучасна історіографія охоплює як суто архітектурні дослідження, так і містобудівні аспекти розвитку гетьманських міст, дозволяючи побачити, як в українському контексті формувалися традиції під впливом європейських моделей.

## 1.2. Джерельна база

Дослідження європейських впливів на містобудування Гетьманщини спирається на широкий корпус писемних джерел, що охоплюють нормативно-правові документи, щоденники, літописи, історичні огляди та церковно-статистичні описи.

Насамперед, значну інформаційну цінність становлять документи, зібрані у багатотомному виданні «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России». Насамперед було проаналізовано восьмий та десятий томи. Вони містять важливі відомості про адміністративно-територіальний устрій, систему управління, міські функції та роль гетьманських резиденцій у державній структурі.

Надзвичайно інформативними є літопис Самійла Величка<sup>4</sup> і щоденник Патріка Гордона<sup>5</sup>. Перший подає глибокий опис політичних і військових подій, що супроводжували розвиток міст-фортець, зокрема Чигирин, Батурина та Глухова. Другий містить докладні плани, топографічні нотатки та безцінні візуальні спостереження щодо міських укріплень Чигирин під час кампанії

<sup>4</sup> Величко Самійло. Літопис.. Київ, 1991. Т. 2. 581 с.

<sup>5</sup> Гордон, Патрик. Дневник 1677-1678. Ред. М. Р. Рыженков; пер., ст. и примеч. Д. Г. Федосов; РАН, Федеральное архивное агентство, Рос. гос. военно- исторический архив. Москва: Наука, 2005. 235 с.

1677–1678 років, які є унікальним свідченням формування містобудівної структури.

Важливу інформацію про стан фортифікацій і цивільної забудови міст надають мандрівники та очевидці XVII–XVIII ст., зокрема Павло Алеппський<sup>6</sup> і Евлія Челебі<sup>7</sup>. Їхні описи допомагають зрозуміти масштаб та характер оборонної архітектури Чигирин.

Щодо джерел, які відображають архітектурні та містобудівні тенденції міста Глухова та Української ранньомодерної держави XVIII століття загалом, то це є матеріали особового походження. Невід'ємною частиною нашого дослідження є аналіз опублікованого Олександром Лазаревським «Щоденника генерального підскарбія Якова Марковича». У цьому джерелі міститься інформація, яка відображає соціально-економічне, політичне та культурне життя останньої гетьманської столиці. Ці записи підскарбія описують події, які безпосередньо вплинули на містобудування Глухова. Описи Батурина та Глухова містилися в тритомному виданні О. Лазаревського, яке вийшло друком на початку XX століття. Воно мало назву «Описание старой Малороссии». Особливістю є те, що автор надаючи матеріал спирається на документи середини XVII–XVIII століть, що сьогодні є актуальним джерелом інформації.

До політичних історичних джерел відносять законодавчі акти. Цінним джерелом такого роду є «Полное собрание законов Российской империи». Цей збірник законів містить у собі безліч нормативно-правових актів XVII – початку XX століть, які й стосуються українських історичних процесів, зокрема Глухова. Акти надають інформацію, як і про політичні зміни в Козацькій державі, так і про містобудування столиці.

Невід'ємним джерелом у дослідження з теми архітектури та містобудування ранньомодерної доби є іконографічні матеріали. Їх не дуже

---

<sup>6</sup> Павел Алеппский. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского главного архива М-ва иностранных дел). Вып. 4: Москва, Новгород и путь от Москвы до Днестра. Москва, 1898. 220 с.

<sup>7</sup> Эвлия Челеби. Книга путешествий. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. Москва: Наука, 1961. 337 с.

багато, але вони є досить цінними. До них можна віднести малюнки, гравюри, які зображують гетьманські столиці та їх околиці. Це й креслення церков та інших споруд. Завдяки їм, можна локалізувати та співставити існуючі об'єкти з картографічними матеріалами.

Вагоме джерело для реконструкції культової та просторової структури міст є «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» архієпископа Філарета (Гумілевського)<sup>8</sup>. Воно подає інформацію про храми, монастирі, їх розташування в містах Гетьманщини, зокрема в Батурині, Чигирині, Ніжині та Глухові.

Важливим аспектом дослідження є картографічні матеріали. Саме вони, найкраще відображають етапи містобудівного й архітектурного розвитку міст. Карти міст фіксують не тільки структуру міста, його розпланування, а й передають інформацію про рельєф, водойми, ліси і т.д.

Підсумовуючи, джерельна база нашого дослідження є розгалуженою. Вона містить у собі, як і джерела особового походження, політичні джерела, так і картографічні та іконографічні. Аналіз та робота з ними дозволяє краще зрозуміти передумови та причини основних містобудівних процесів гетьманських столиць.

### 1.3. Методологічне підґрунтя

Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових, історичних і емпіричних підходів, що забезпечує комплексний аналіз європейських традицій у плануванні міст Гетьманщини у XVII–XVIII століттях. Основним орієнтиром стали наукові принципи історизму та об'єктивності.

Принцип історизму полягає у розгляді містобудівних процесів в історичному контексті, враховуючи політичні, економічні, культурні та соціальні чинники доби. Застосування цього підходу дозволяє розглядати

---

<sup>8</sup> Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 7. Чернигов: Типография Г.Л. Шапиры, 1873. 439 с.

розвиток міст — таких як Чигирин, Батурин і Глухів – не лише як наслідок внутрішньої еволюції української архітектурної школи, але й як результат трансформацій під впливом європейських урбаністичних моделей. Наприклад, забудова Глухова XVIII століття розглядається не ізольовано, а в системі державної політики Російської імперії щодо інтеграції українських земель і модернізації їх інфраструктури за зразком австрійських та французьких адміністративних центрів.

Принцип об'єктивності забезпечує нейтральність у висвітленні матеріалу, без політичних або ідеологічних нашарувань. У роботі надано перевагу опрацюванню автентичних джерел – актів, мемуарів, картографічних матеріалів, що дозволило уникнути упереджених інтерпретацій і досягти наукової достовірності. Різноманітний характер джерел – особові документи, законодавчі акти, плани міст і візуальні реконструкції – створює основу для об'єктивного осмислення теми.

Для розкриття теми використано загальнонаукові методи аналізу й синтезу, індукції та дедукції. Ці методи дозволили виокремити ключові тенденції в розвитку містобудівної структури гетьманських міст, систематизувати архітектурні особливості, а також вивести закономірності впливу європейських стилів на український урбанізм.

Порівняльно-історичний метод дав змогу проаналізувати спільні та відмінні риси у плануванні європейських і українських міст. Особлива увага приділяється виявленню архітектурно-композиційних елементів, притаманних французькому бароко, італійському класицизму чи австрійським регуляційним планам у забудові Глухова, Батурина та Чигирини. Такий підхід дозволяє осмислити українські урбаністичні процеси як частину загальноєвропейських трендів ранньомодерної доби.

Ретроспективний метод застосовано для відновлення хронологічного розвитку містобудівної структури, від первинних фортифікаційних осередків до розгалужених адміністративно-церковних комплексів. Це дозволило

простежити, як змінювалися функції та композиційна організація міського простору відповідно до політичних і військових обставин.

У дослідженні також використано емпіричні методи – натурні спостереження, порівняння, статистичний аналіз та картографування. Було проаналізовано архітектурні залишки, пам'ятки містобудування, топографічні плани й реконструкції. Особливо інформативними є дані натурних досліджень залишків Батуринської резиденції, а також описів міст, зроблених сучасниками (П. Гордон, Я. Маркович, П. Алеппський).

Отже, методологія дослідження базується на наукових принципах, загальнонаукових методах, власне історичних методах.

Таким чином, аналіз історіографії та джерельної бази засвідчив наявність значного фактичного матеріалу, однак показав і наукову нішу: планувальна структура міст. Обрана методологія дала змогу комплексно розкрити цю тему та зробити крок до її глибшого осмислення.

## **РОЗДІЛ 2 ТЕНДЕНЦІЇ МІСТОБУДУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СВІТІ XVII-XVIII СТОЛІТЬ**

У XVII–XVIII століттях європейське містобудування зазнало значних змін, відображаючи соціальні, політичні та культурні трансформації того часу. Ці століття характеризувалися розвитком бароко та класицизму, що вплинули на архітектурні стилі та планування міст.

Бароко, яке виникло в Італії на початку XVII століття, поширилося по всій Європі, впливаючи на міське планування. Цей стиль відзначався динамічністю форм, величністю та театральністю. У містах з'являлися просторі площі, монументальні будівлі та складні вуличні мережі, що створювали враження руху та величі.

У XVIII столітті класицизм набув популярності, підкреслюючи симетрію, пропорційність та використання елементів античної архітектури. Міста почали планувати з урахуванням раціональних принципів, з прямими вулицями та чіткими геометричними формами.

Абсолютні монархії того часу активно впливали на розвиток міст. Монархи прагнули демонструвати свою владу через грандіозні архітектурні проекти. Містобудівні проекти часто мали на меті підкреслити велич правителя та впорядкувати міський простір відповідно до ідеалів порядку та контролю.

У цей період зростала увага до створення громадських просторів, таких як парки, сади та площі. Ці місця служили для відпочинку, соціальних зустрічей та демонстрації мистецтва.

Тенденції містобудування в Європі XVII–XVIII століть відображали прагнення до величі, порядку та раціональності. Архітектурні стилі бароко та класицизму вплинули на формування міських просторів, створюючи середовище, яке відповідало соціальним та політичним ідеалам того часу. Найкраще ці тенденції проглядаються, як на мене, на прикладах тогочасних міст Італії, Франції та Німеччини.

## **2.1. Італійське бароко та вплив його на устрій міст Апеннінського півострова**

Виникнення бароко слід пов'язувати з періодом реалізації рішень Тридентського собору (проходив у 1545–1563 у м. Тридент на кордоні між Італією і Німеччиною), на якому католицька церква всіляко намагалася захистити свої догматику та устої перед наростаючою Реформацією. Це фактично означало початок Контрреформації та поділ Європи на світ католицький і світ протестантський. Не випадково мистецтво Бароко іменують (за свідченням Контрреформації) або «стилем єзуїтів». У постанові Тридентського собору йшлося: «Єпископам слід врахувати, що зображення в храмах ведуть до покаяння, засобами живопису і інших мистецтв сприяє зміцненню свідомої віри»<sup>9</sup>.

У період зародження бароко Італія була політично роздробленою, півострів був поділений між численними князівствами, папськими територіями та іспанськими володіннями. Вплив католицької церкви залишався домінуючим, а міське планування часто мало демонстративний характер, покликаний підкреслити могутність папської влади та аристократії.

Католицька контрреформація, що розпочалася у відповідь на протестантський рух у Європі, стала важливим поштовхом для розвитку барокової архітектури. Будівництво грандіозних соборів та церков, пишних міських ансамблів мало не лише естетичне, а й ідеологічне значення – воно символізувало силу церкви та її здатність впливати на суспільство.

Таким чином, італійське бароко не лише сформувало архітектурний вигляд міст Апеннінського півострова, а й заклало основи європейського містобудування, вплинувши на розвиток урбаністичних традицій у Франції, Іспанії та німецьких князівствах.

У XVII–XVIII століттях Італія залишалася одним із головних центрів європейської культури та архітектури. Саме тут зародився стиль бароко, що став домінуючим напрямом у мистецтві й архітектурі цього періоду. Бароко в містобудуванні вирізнялося динамічністю, монументальністю та інтеграцією

---

<sup>9</sup> Сабадаш Ю. С. та ін. Історія культури Італії. Київ: Ліра-К, 2021. С.80

архітектури у міський простір. Цей стиль суттєво змінив вигляд міст Апеннінського півострова, відобразивши соціально-політичні зміни та підкресливши силу католицької церкви та місцевих правителів.

«The origins of the word ‘Baroque’ are not entirely clear, but it is generally associated with irregularity in forms as well as opulence,” says Laura Foster, an architectural historian and professor at John Cabot University whose research focuses on Baroque architecture. Born in Italy in the late 16th century and flourishing throughout certain parts of Europe, the style was characterized by grandeur and a distinct dramatic flair»<sup>10</sup>.

Однією з ключових рис італійського бароко стало прагнення створити цілісний міський простір, де будівлі, площі, фонтани та дороги взаємопов’язані в єдину композицію. Центральним елементом планування стали величні площі, які набули символічного. Важливими змінами стало запровадження радіально-променевої структури вулиць. Таке рішення створило ефект руху та перспективи. Для стилю бароко також характерним є велич та монументальність. Проявом стало будівництво розкішних соборів та палаців, які домінували у міському середовищі, як-от Собор Святого Петра у Ватикані.

Розширення міських центрів – ось до чого прагнули майстри бароко. Саме ця обставина й була однією з причин великих планувальних робіт, що розгорнулися на території Рима у XVI та XVII сторіччях.

Прикладом таких рішень, є планування та декоративне прикрашення Рима у 80-х роках XVI століття. Реконструкцією міста займався учень Мікельанджело архітектор Доменіко Фонтана. Він серед міста обирає опорні пункти й розгортає планувальні роботи. На півночі головною віссю було обрано браму дель Пополо, яка слугувала головним в’їздом до столиці. На сході розміщувався комплекс монастиря Санта Марія Маджоре. На південному сході головною віссю було обрано стару резиденцію пап, Латеранський палац. І

---

<sup>10</sup> Baroque Architecture: Everything You Need to Know // Architectural Digest.  
URL: <https://www.architecturaldigest.com/story/baroque-architecture> (Дата звернення 10.03.2025).

перлиною серед давніх руїн міста стали рештки Колізея. Ці всі величні споруди необхідно було поєднати в одну цілісну композицію – системою вулиць. Як наслідок, за планом Фонтана, було використано два нових прийоми у сфері містобудування. По-перше, впровадження системи променевих магістралей, які були пов'язані з міськими центрами. По-друге, створення прямолінійних вулиць з цілеспрямованою перспективою.

Хоча містобудівні рішення Доменіко Фонтана формально належать до періоду пізнього Відродження, за своєю концепцією вони вже відображають основні принципи бароко. Барокова архітектура прагнула до створення осьових композицій і підкреслення головних міських центрів, що знайшло відображення у прямих, чітко спрямованих вулицях Рима, які відповідали цим ідеям та надавали місту динамічності й просторової гармонії.

Окремо слід наголосити на створенні у місті громадського простору у вигляді майданів. У XVII столітті змінилися функції майданів. Внаслідок економічної кризи, що призвела до скорочення населення та зменшення торгівлі, нові площі мали здебільшого декоративне значення. Можна виділити декілька головних ознак композицій майданів періоду Бароко. По-перше, робився дуже ускладнений, вибагливий план. По-друге, була наявна сильна композиційна вісь. По-третє, переважання художньо виразного головного фасаду.

У XVII столітті площі зазвичай мали відкритий простір, що сприяло інтеграції міського середовища. Для барокової епохи характерною стала велика кількість монументальних скульптур, які розміщувалися саме на площах і виконували не лише декоративну, а й архітектурну функцію. На відміну від ренесансних площ, які зазвичай мали спокійну прямокутну форму та замкнутий характер, у бароковий період віддавали перевагу більш складним конфігураціям-півциркульним, овальним або асиметричним, що дозволяли органічно інтегрувати вулиці, які сходилися до композиційної осі.

З плином часу барокове розуміння міського ансамблю зазнавало суттєвих змін, що можна простежити на прикладі площ, створених у Римі від кінця XVII до XIX століття. Одним із ключових зразків раннього бароко, що демонструє взаємодію архітектури із прилеглим міським простором, є П'яцца дель Пополо («Народна площа») у Римі до її перебудови в XIX столітті. Спочатку вона мала трапецієподібну форму та розташовувалася біля міської брами. Три вулиці-промені, що розходяться від центральної точки, позначеної обеліском, прорізали міську забудову, а їхній початок згодом був підкреслений двома симетрично розташованими церквами. Така композиція забезпечувала відкритий динамічний зв'язок площі з міським середовищем і відзначалася функціональністю. Подібний підхід широко застосовувався у подальшому містобудуванні багатьох європейських країн.

У період високого бароко увага архітекторів усе більше зосереджувалася не лише на загальній композиції площі, а й на її внутрішній організації. Архітектурний образ створювався не тільки завдяки оточуючій забудові, але й через розташування монументальних скульптур, фонтанів, акцентування рельєфу та використання складного малюнку мощення.

Поряд із «відкритими» площами, що стали першим внеском архітекторів доби бароко в розвиток містобудівних ансамблів, із другої чверті XVII століття почали з'являтися або перебудовуватися площі більш замкненого типу. Вони набули нового характеру завдяки домінуванню головної архітектурної споруди, яка визначала їхню композицію.

Яскравим прикладом такого типу є Площа Навона в Римі, видовжена форма якої зумовлена розташуванням тут у давнину римським цирком. Головною домінантою ансамблю стала церква Сант-Аньєзе, розташована в центрі одного з довгих боків площі. Її оточують плавні контури суцільної забудови, що створюють відчуття завершеності простору, а фонтани Берніні, гармонійно вписані в композицію, додають динамічності. Завдяки цьому площа

перетворилася на один із найкрасивіших відкритих «залів» міста, сповнений особливого барокового шарму.

Іншим видатним творінням барокового містобудування стала Площа Святого Петра, спроектована Лоренцо Берніні. Це одна з наймасштабніших площ у світі, яка складається з двох частин:

- Трапецієподібної зони перед собором, що містить широкі сходи,
- Овального простору, відкритого до міста, центр якого позначений обеліском, а фокуси – двома симетричними фонтанами.

«The square is shaped by two colonnades, designed by Gian Lorenzo Bernini on an unprecedented colossal scale to suit the space and provide emotions of awe»<sup>11</sup>.

Ця композиція стала архітектурним шедевром, що відповідав як функціональним, так і ідеологічним завданням. Вона забезпечувала грандіозний простір для зібрань паломників з усього католицького світу та підсилювала масштабний вплив фасаду собору.

Спочатку розглядалися варіанти площі з прямокутним плануванням, однак після випробувань на макетах (1657 р.) було виявлено, що розташування колонади заважає огляду папського балкона. У результаті Берніні запропонував овальну форму площі, яка не лише значно покращила візуальний зв'язок із Ватиканом, а й створила відчуття обіймів, що символічно приймають усіх вірян.

Овальна площа з обеліском у центрі та двома фонтанами у її фокусних точках символічно охоплена грандіозними чотирирядними колонадами, які ніби простягають свої «руки» у жесті привітання та прийняття, що символізує гостинність церкви для вірян. Цей простір перетворено на величний вестибюль перед собором, до якого ведуть широкі, урочисті сходи. Прямолінійні ділянки колонад, що розходяться в глибину, ще більше підсилюють значущість собору,

---

<sup>11</sup> Italian Baroque Architecture // Archipaedia. URL: <https://archipaedia.wordpress.com/2009/06/17/italian-baroque-architecture>. (Дата звернення 10.03.2025).

створюючи ефектний оптичний напрямок, який неминуче привертає погляд відвідувача.

Застосований Мікеланджело у Капітолії прийом перспективного скорочення тут отримує нове трактування: розходячись, колонади приховують реальну глибину площі, створюючи ілюзію її більшого масштабу. Це породжує враження, що поступово посилюється в міру наближення до храму, змушуючи спостерігача усвідомити велич будівлі та грандіозність її архітектурного ансамблю.

Подібний акцент на домінуванні центральної споруди простежується й у композиції площі перед церквою Санта-Марія-делла-Паче. Її компактні розміри та форма повністю підпорядковані архітектурі храму, який сприймається як головний композиційний центр. Архітектор П'єтро да Кортоне, створюючи цю площу, прагнув не лише підкреслити виразність фасаду, а й поширити його візуальний вплив на прилеглі вулиці, зробивши площу своєрідним «резонатором» для архітектурної мови храму.

Ідея трактування площі як відкритого вестибюлю перед храмом досягла свого найвищого розвитку у XVIII столітті. Яскравий приклад такого підходу – площа перед церквою Сант-Іньяціо, спроектована Рагуццині (1727–1728 рр.). Архітектор передбачив, що площа відкриватиметься глядачеві лише в останній момент, створюючи ефект несподіванки, а її невеликі розміри контрастно підкреслюють монументальність фасаду храму.

Бурхливий розвиток Рима у цей період значною мірою був зумовлений активною містобудівною діяльністю Доменіко Фонтана, який не лише поєднав важливі міські точки, встановивши нові обеліски та фонтани, але й створив систему візуальних орієнтирів, що допомагали мешканцям і гостям міста краще орієнтуватися в його просторі. Фонтана сприймав площу як видовищний майданчик, концепція якого сягає ще розробок Мікеланджело для Капітолійського пагорба. Такий підхід до організації простору яскраво проявляється у панорамних точках огляду, що відкриваються, наприклад, від

обеліска біля Санта-Марія-Маджоре, Санта-Гранита-деї-Монті та площі перед Квіринальським палацом.

Одночасно в Римі вперше була реалізована система трьох радіальних вулиць, що розходяться від площі дель Пополо, про яку вже згадувалося раніше. Функціонально виправданий ансамбль цієї площі та її відгалужених вулиць у добу бароко набув довершеної архітектурно-художньої форми. Центральну точку перетину цих променевих вулиць було підкреслено встановленим Доменіко Фонтана обеліском (1589 р.), що надав видовженій площі більшої регулярності. Пізніше її композиція стала симетричною завдяки будівництву двох купольних церков, Санта-Марія-деї-Міраколі та Санта-Марія-ін-Монте-Санто (проект Карло Райнальді, 1662 р.), які заповнили клиновидні проміжки між вулицями. Остаточного вигляду площа набула в період класицизму, проте її головні містобудівні риси сформувалися ще в кінці XVI – на початку XVII століття.

Архітектурна єдність вулиць, прокладених у XVI столітті, забезпечувалася не лише створенням візуальних орієнтирів у кінцевих точках перспективи, а й використанням композиційних акцентів уздовж їхньої довжини. Такі акценти формували своєрідні «паузи», що допомагали сприймати простір поступово, відкриваючи нові аспекти міського середовища під час руху. До таких архітектурних вузлів належать площа ді Спанья на Віа дель Бабуїно або невеликі «кишенькові» площі, такі як колонада Корсо. У меншій мірі ця тенденція проявилася в створенні площ і вулиць, обрамлених аркадами.

Італійське бароко стало однією з найвпливовіших мистецьких і архітектурних течій XVII–XVIII століть, яка не лише змінила вигляд міст Апеннінського півострова, а й заклала основи європейського містобудування на багато десятиліть уперед. Барокова архітектура і містобудування вийшли далеко за межі декоративного мистецтва, перетворившись на важливий інструмент організації простору, що відображав політичні, соціальні та релігійні зміни епохи.

Головною особливістю барокового містобудування стало прагнення до монументальності, динаміки та інтеграції архітектурних ансамблів у міський ландшафт. На зміну гармонійним і статичним композиціям ренесансних міст прийшли масштабні площі, широкі вулиці-промені, складні просторові рішення, що поєднували палаци, церкви, фонтани та колонади в єдиний, ретельно продуманий ансамбль. Це було зумовлено не лише художніми прагненнями архітекторів, а й практичними та ідеологічними потребами часу.

Барокове містобудування відповідало завданням абсолютних монархій та католицької церкви, яка в епоху Контрреформації використовувала архітектуру для зміцнення свого авторитету та створення грандіозних символів духовної влади. Собори та храми стали не просто місцями поклоніння, а центрами міських композицій, навколо яких формувався весь простір. Важливим елементом цих ансамблів стали відкриті площі-вестибюлі, що підкреслювали велич центральної споруди. Найяскравішим прикладом такої концепції стала площа Святого Петра в Римі, спроектована Лоренцо Берніні. Її овал, охоплений колонадою, створює ефект урочистого прийняття вірян, а ретельно вивірені осі та перспективи спрямовують увагу на головну споруду – собор Святого Петра.

Ще однією ключовою тенденцією барокового містобудування стала радіально-променева система планування, яка дозволяла організувати рух та інтегрувати різні частини міста в єдину структуру. Так, у Римі вперше було реалізовано концепцію трьох головних вулиць-променів, що розходяться від площі дель Пополо, створюючи систему головних міських артерій. Це не лише покращувало транспортну логістику, а й формувало нову візуальну динаміку міста, забезпечуючи ефектні перспективи, що розкривали перед глядачем архітектурні домінанти.

Бароко також суттєво вплинуло на організацію громадських просторів. Відкриті площі почали відігравати не лише функціональну роль, а й ставати місцями масштабних церемоній, релігійних процесій та театралізованих вистав. Для посилення естетичного впливу в їхній композиції активно

використовувалися монументальні скульптури, фонтани, обеліски, а також художньо трактоване мощення. Наприклад, площа Навона в Римі, побудована на місці античного стадіону, отримала видовжену форму, що сприяло динаміці простору, а її центр був акцентований знаменитим фонтаном Чотирьох рік роботи Берніні.

У другій половині XVII–XVIII століттях барокові принципи поступово трансформувалися, набуваючи більш впорядкованих та гармонійних рис, що підготувало ґрунт для класицизму. Проте містобудівні рішення, розроблені в епоху бароко, залишилися актуальними і використовувалися в плануванні міст не лише Італії, а й у Франції, Іспанії, німецьких князівствах та навіть у країнах Східної Європи.

Отже, італійське бароко здійснило глибокий вплив на розвиток містобудування, радикально змінивши уявлення про організацію міського простору. Його масштабні ансамблі, видовищні ефекти та принципи просторової композиції заклали основу для подальшого розвитку європейських столиць, створюючи новий тип міста – динамічного, монументального та естетично довершеного.

## **2.2. Французька система містобудування XVII-XVIII століть**

Французьке містобудування XVII–XVIII століть стало одним із найвпливовіших явищ в європейській архітектурній традиції, заклавши основи для подальшого розвитку міських ансамблів у багатьох країнах. У цей період Франція, перебуваючи під владою абсолютної монархії, переживала масштабні трансформації, які знайшли відображення в організації міського простору. Розвиток містобудування відбувався під впливом двох основних чинників: централізації влади та загального прагнення до раціональності й гармонії у плануванні міського середовища.

Характерною рисою французьких міст є дуже щільна забудова. Однак старі міста пристосовували до нових життєвих потреб. Їх перебудовують для покращення обороноздатності, боротьби з епідеміями та пожежами. У цей період з'явилася концепція плану «ідеального міста».

Нові міста, які створювались, виконували функції форпостів, промислових центрів, міст-резиденцій. Характерним явищем те, що місто планувально підпорядковувалось палацу-резиденції. Переважно такі міста мали квадратну форму або форму правильного багатокутника з радіально-кільцевою системою вулиць, у центрі міста розташовувалась дозорна вежа та майдан для збору гарнізону. Яскравим прикладом є місто-резиденція за проєктом Жерома Ситоні – місто Нансі.

Однією з ключових особливостей французької містобудівної системи стало радіально-променеве планування, що забезпечувало чітку організацію простору та підкреслювало головні архітектурні домінанти. Цей принцип знайшов своє втілення в реконструкції Парижа, зокрема в організації площі Людовика XV (майбутньої площі Згоди) та Площі Вогезів. Міста Франції почали набувати геометрично впорядкованої структури, з широкими проспектами, прямолінійними вулицями та просторими площами, які слугували не лише транспортними вузлами, а й місцями для офіційних церемоній та соціального життя. Неабияке значення у формуванні міського простору Парижа відаграв монументальний палацовий комплекс Лувра.

Визначальним для планування міста слугувало створення майданів. Одним із перших прикладів регулярного міського планування став Королівський майдан, зведений архітектором Клодом Шатійоном у 1606–1612 роках на правому березі Сени. Цей квадратний простір (довжиною 139 м) був оточений суцільними рядами однакових будинків, що створювало відчуття архітектурної єдності та порядку<sup>12</sup>.

---

<sup>12</sup> Benevolo, L. Designating urban forms: French boulevards and avenues. *Planning Perspectives*. 2004. Vol. 19, No. 2. С. 185–210. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0266543042000192448>

У 1605 році розпочалося будівництво майдану Дофіна, де за наказом Марії Медичі було встановлено кінну статую Генріха IV. Ця площа, розташована в західній частині острова Сіте, мала трикутну форму, яка повторювала контури острова.

Замість хаотичної середньовічної забудови та звивистих вуличок із вузькими перспективами нові міські простори отримали прямолінійні вулиці, розташовані за чіткими осьовими координатами, що орієнтували рух на центральний монумент. Такий підхід став ключовим принципом класицистичного містобудування, у якому майдани почали відігравати важливу організуючу роль в архітектурному середовищі міста.

Не менш важливу роль у містобудуванні XVII–XVIII століть відіграло зміцнення оборонних споруд. Найвидатнішим містобудівником і військовим інженером XVII століття у Франції був Себастьян Ле Претр де Вобан, який спроектував та збудував близько 150 укріплених міст-фортець. Деякі з них, наприклад Брест, у подальшому зазнали розширення та модернізації. Вобан зробив значний внесок у розвиток фортифікаційної науки, удосконаливши систему оборони міст завдяки ровам, бастіонам і куртинам. Його укріплені міста зазвичай мали форму правильного багатокутника, оточеного складною системою бастіонних укріплень. Серед найкращих прикладів його містобудівних рішень – Лонгвин (1607–1609) та Неф-Бризак в Ельзасі, які були спроектовані у вигляді восьмикутника із шаховим плануванням. У центральній частині цих міст розташовувалася квадратна площа з в'їздами на кутах. Праці військового інженера Вобана сприяли створенню ефективної системи укріплених міст-фортець, що відповідала тогочасним військовим потребам. Завдяки його розробкам французькі міста отримали не лише потужні оборонні комплекси, а й зручну внутрішню структуру, яка враховувала як військові, так і цивільні аспекти.

Одним із наймасштабніших містобудівних проєктів цього періоду став Версаль, будівництво якого розпочалося у 1662 році за планом Андре Ленотра.

Місто розвивалося впродовж трьох будівельних етапів, а його початкова частина формувалася в межах трьох авеню, що розходилися у напрямках Парижа, Сен-Клу та Со, утворюючи характерний тризуб. Північна частина міста була забудована під керівництвом Жюля Ардуена-Мансара, а південні квартали сформувалися вже за правління Людовика XV.

У XVII–XVIII століттях промислові міста Франції розвивалися переважно навколо приморських гаваней та портів. Так, Брест, заснований Жаном-Батистом Кольбером у 1666 році, спочатку мав нерегулярну структуру, однак у 1694 році Вобан перепланував його, надавши міській забудові регулярний характер. На узбережжі Атлантики з'явилися важливі морські порти – Рошфор та Лор'ян. У подальшому архітектор Франсуа Блондель змінив містобудівну структуру Рошфора, створивши схему у формі неправильного шестикутника. Планування міста було ретельно адаптоване до природного ландшафту: в районі річки зберігалася більш вільна забудова, а у віддалених частинах домінувала регулярна система.

Продовжувалися й містобудівні перетворення у Парижі, розпочаті ще в першій половині XVII століття. У 1676 році архітектори Булле та Блондель розробили один із перших у світовій практиці містобудівних планів, що передбачав розширення міста у північно-західному напрямку. На місці старих укріплень планувалося створення озелених просторів і пішохідних бульварів, що стали початком майбутніх Великих Бульварів. Крім того, особливу увагу приділили урочистим в'їздам до столиці, які отримали величну архітектурну форму – тріумфальні арки, серед яких Порта Сен-Дені (1672, арх. Франсуа Блондель) та Порта Сен-Мартен (1674, арх. Булле).

Отже, французьке містобудування XVII століття відіграло визначальну роль у розвитку європейської урбаністики, поєднавши принципи регулярного планування, оборонні технології та монументальну репрезентативність. Саме в цей період сформувалися основні архітектурно-планувальні принципи, що визначили подальший розвиток міст не лише у Франції, а й в інших

європейських країнах. Французьке містобудування XVII століття стало періодом формування нових підходів до організації міського простору, де поєднувалися естетична довершеність, стратегічна раціональність і функціональна зручність. Закладені в цей час принципи регулярного планування, масштабної репрезентації та оборонної ефективності мали величезний вплив на подальшу урбаністичну традицію не лише Франції, а й усього європейського світу. Таким чином, французька містобудівна система XVII–XVIII століть поєднала в собі ідеали абсолютизму, симетрії та функціональності, що суттєво вплинуло на розвиток європейських столиць. Започатковані в цей період урбаністичні принципи залишилися актуальними і стали основою для подальших містобудівних реформ у Франції та за її межами.

### **2.3. Особливості планування австрійського міста у XVII-XVIII століттях**

У XVII–XVIII століттях австрійські міста зазнали значних містобудівних трансформацій, що були зумовлені як політичними, так і соціально-економічними чинниками. Королівський двір, католицька церква та аристократія визначали напрямки монументального будівництва та формували провідні художні смаки епохи. Архітектура набуває домінуючої ролі серед мистецтв, інтегруючи в собі живопис і скульптуру, що стають невід'ємними елементами її виразності. Австрійська імперія, зміцнюючи свої позиції в Європі, активно розвивала адміністративні, військові та культурні центри, що відобразилося у специфіці міського планування. На формування просторової структури міст впливали барокові тенденції, військово-інженерні новації та потреби швидкої урбанізації у відповідь на зростання населення.

Однією з головних особливостей австрійського містобудування стала синтеза регулярного та органічного планування. Старі середньовічні міста, такі як Відень, Грац, Лінц, зазнали перебудови, що включала розширення вуличної

мережі, створення просторих площ та упорядкування громадських просторів. При цьому нові райони формувалися за принципами геометричної гармонії, що відповідало європейським тенденціям бароко та класицизму.

Важливим аспектом було посилення оборонної функції міст. Австрійська імперія, перебуваючи під загрозою османських вторгнень, приділяла велику увагу зміцненню міських укріплень. Зокрема, Відень після облоги 1683 року отримав новий оборонний периметр із бастіонами та ровами, що визначило майбутній розвиток міста.

Бароковий стиль найбільш яскраво проявився у сфері сакральної архітектури, де храми стали головним виразником монументального будівництва раннього бароко.

Розвиток архітектури цього періоду значною мірою визначався впливом італійських архітекторів, оскільки місцеві кадри зазнали значного скорочення внаслідок воєнних потрясінь. Однією з перших знакових споруд нового напрямку став собор у Зальцбурзі, зведений за проєктом Сантіно Соларі з Комо (1576–1646). Будівля, що замінила собою стару романську базиліку, стала резиденцією архієпископів, тісно пов'язаних із папським Римом. Собор був спроектований у центрі ансамблю з чотирьох площ, які сформували навколишній міський простір. Його архітектура вже містила елементи, що пізніше стануть характерними для ранньобарокових храмів.

«Фасад купольної двобаштової базиліки у Зальцбурзі чітко розчленований на три яруси пілястр, які водночас підкреслюють структурні межі будівлі»<sup>13</sup>. Цей принцип зберігся у наступних сакральних спорудах, таких як Єзуїтська університетська церква у Відні (1627–1631), церква домініканців (1631–1634) та Шотландська церква (1638–1641). Їхні пласкі фасади та планувальні рішення базувалися на італійських прототипах, зокрема на церкві Іль Джезу в Римі, яка стала взірцем для багатьох католицьких храмів Європи.

---

<sup>13</sup> Pietas Austriaca: austrian Religious Practices in the Baroque Era / Anna Coreth. - West Lafayette : Purdue University Press, 2004. С.75

Згодом у сакральній архітектурі почали відбуватися зміни: пласкі фасади поступилися місцем більш складним, багатоплановим композиціям, а декор став рельєфнішим і насиченішим. Прикладом таких змін є Віденська церква Двору, де архітектор Карло Карлоне близько 1661 року доповнив романську будівлю новим бароковим фасадом, який став центральним елементом площі.

Внутрішнє оздоблення ранньобарокових церков, особливо тих, що зводилися архітекторами з родини Карлоне, відзначалося великою кількістю пишної ліпнини, яка слугувала обрамленням для фрескових розписів. До 1680–1690-х років цей стиль декоративного оформлення досяг свого найвищого розквіту, закріпивши бароко як домінуючий стиль сакральної архітектури Австрії.

Значну роль у плануванні австрійських міст відігравали палацові комплекси та культові споруди, які ставали композиційними центрами нових ансамблів. Бароковий стиль найбільш яскраво проявився у сфері сакральної архітектури, де храми стали головним виразником монументального будівництва раннього бароко.

Одним із перших барокових палаців у Відні вважається архієпископський палац, збудований у 1632 році. Його автором був флорентійський архітектор Джованні Кокканані, який запозичив концепцію з традицій своєї батьківщини. Фасад будівлі вирізнявся пласкою стіною з рівномірно розташованими віконними прорізами, увінчаними масивним карнизом, що значно виступав уперед.

Наступні палацові споруди зберегли характерні риси цього стилю — лаконічні фасади з потужним карнизом, однак їхнє оформлення стало більш виразним. До основних декоративних елементів належали надвіконні прикраси, портали, обрамлення вікон, гладкі квадрати та пласкі пілястри, що надавали стінам структурованості. Віденські барокові палаци того часу вирізнялися врівноваженими пропорціями, чіткою симетрією та рівномірним розташуванням вікон, що сприяло збереженню площинності фасадів.

Серед знакових прикладів віденської архітектури цього періоду можна виділити палац Штархемберг (1661), крило Леопольда у Хофбурзі (1660–1668, арх. Філіберто Лучезе), палац Лобковіц (1685, арх. П. Геккала) та палац Капрара (1668).

На початковому етапі розвитку раннього бароко дворянські замки зберігали ренесансні традиції, залишаючись насамперед оборонними спорудами. Вони зазвичай мали укріплений периметр із заповненими водою ровами, а кути комплексів підсилювали масивні вежі з бійницями. Наприклад, замок Астштергейм (бл. 1600) є класичним взірцем такого оборонного типу.

Навіть у пізніший період раннього бароко, коли барокові елементи почали домінувати, замки все ще зберігали риси ренесансної фортифікації. Так, замок Петронелль (1613, арх. Доменіко Карлоне) складався з чотирьох корпусів, що оточували внутрішній двір, а на його зовнішніх кутах розташовувалися виступні восьмикутні вежі. Замок був оточений заповненим водою ровом, що підкреслювало його оборонний характер.

Интер'єри парадних приміщень дворянських резиденцій мали багато спільного з храмовим декором: вони прикрашалися живописними полотнами у багатих оздобленнях, що посилювало розкіш і велич архітектурних ансамблів.

Особливістю цього періоду стало активне формування міських площ, які набули чіткої геометричної форми та стали центрами міського життя. Наприклад, площа Ам-Хоф у Відні стала важливим соціальним і релігійним центром міста. Також у цей період з'являлися широкі проспекти, що покращували транспортну логістику та зв'язок між головними районами.

Таким чином, міське будівництво в австрійських містах XVII–XVIII століть поєднало у собі військово-інженерні традиції, барокову репрезентативність та функціональну зручність. На початку цього періоду розвиток міст визначався фортифікаційними потребами, що зумовило їхню укріплену структуру та стратегічне розташування. Проте з часом, із послабленням військових загроз, містобудівна політика змінилася у бік більш

відкритих, просторово динамічних ансамблів. Розвиток барокового стилю сприяв появі величних палацово-паркових комплексів, просторих площ, широких проспектів і розкішних сакральних споруд, що стали архітектурною візитівкою Габсбурзької імперії. Відень, Грац, Зальцбург та інші міста отримали нові планувальні рішення, які гармонійно інтегрувалися в середньовічну забудову, створюючи органічний баланс між історичною спадщиною та модернізаційними процесами.

### **РОЗДІЛ 3. ФОРТИФІКАЦІЯ ТА ІНФРАСТРУКТУРА ГЕТЬМАНСЬКИХ СТОЛИЦЬ**

Гетьманські столиці відігравали ключову роль у формуванні політичної, військової та адміністративної структури Української гетьманської держави в XVII–XVIII століттях. Вони не лише слугували резиденціями гетьманів, а й були важливими центрами оборони, управління та культури, навколо яких концентрувалось життя козацької еліти.

Фортифікаційні споруди та інфраструктура, що розвивалась у межах цих міст, відображала політичні амбіції гетьманів, зростання державної системи та уявлення про гідність і престиж влади. Діяльність канцелярій, скарбниць, арсеналів, а також розвиток храмового й освітнього будівництва свідчили про високий рівень організації гетьманського управління.

Гетьманські резиденції в Українській ранньомодерній державі мали велике значення для українських міст. Гетьмани мали свою резиденцію, де вони проживали та здійснювали свою політичну та культурну діяльність.

На архітектурні особливості гетьманських резиденцій вплинули як українські, так і європейські традиції. Багато резиденцій побудовані в стилі бароко, який був популярним у той період. Вони мали великі дворові комплекси зі складним плануванням, розташованими на великих територіях. Ці комплекси включали дворові будівлі, парки, сади, фонтани, ставки та інші елементи ландшафтного дизайну.

Гетьманські резиденції були не лише символом влади та багатства гетьманів, але й центрами культурного та політичного життя. Вони були місцями зустрічей з іншими урядовими посадовцями, дипломатами та іншими видатними особистостями. Тут проводилися прийоми, бали, концерти, театральні вистави та інші культурні заходи.

Гетьманські резиденції також виконували важливу функцію в утвердженні національної ідентичності та підтримці культурного спадкування. Вони сприяли розвитку архітектури, живопису, скульптури, літератури та інших видів мистецтва. Гетьмани сприяли розбудовам церков, монастирів та інших культових споруд, що сприяло розцвіту культурного життя в містах.

Збереглися деякі гетьманські резиденції, які стали пам'ятками архітектури та культурної спадщини. Наприклад, в Україні можна відвідати Чигиринський палац, Хорольський палац, Батуринський палац та інші. Вони є свідченням славної минувшини та величі української культури XVIII століття.

У цьому розділі розглядається еволюція фортифікацій і міської інфраструктури трьох головних столиць Гетьманщини: Чигирин, як першої та військово значущої резиденції; Батурина, що став центром політичної стабільності та трагедії; і Глухова, останнього адміністративного центру гетьманської влади, адаптованого до нових реалій імперського впливу. Кожен із цих пунктів репрезентує окремий етап у розвитку гетьманського державотворення та відображає зміни в оборонній, адміністративній і культурній парадигмі козацької України.

### **3.1. Чигирин: перша столиця та форпост гетьманської держави**

Чигирин є справжнім символом української національної ідентичності й боротьби за незалежність. Підтвердженням цього може слугувати те, що «на початку XIX століття гаслом українських масонів, які створили «Таємне малоросійське товариство» і базувалися на Лівобережжі, було таке запитання-відповідь: «Де сходить сонце? – У Чигирині»»<sup>14</sup>.

Чигирин став гетьманською столицею у 1648 році на початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Такому

---

<sup>14</sup> Вечерський В.В. Гетьманські столиці України... С. 94

вибору сприяло вигідне географічне розташування міста. Його ландшафт дуже унікальний: «над рівнинною заплавою річки Тясмин (правий доплив Дніпра) панує високе правобережне плато, яке гострим кутом видається у долину»<sup>15</sup>. За ним закріпилася назва Кам'яної гори (її ще називають Замковою чи Богдановою горою). Вона заввишки 70 метрів і площею близько 40 гектарів, має стрімкі схили. Таке підвищення слугувало природною домінантою.

У другій половині XVII століття Чигирин захоплював увагу багатьох мандрівників, дипломатів та військових інженерів. Вони залишили численні описи та креслення міста. Антиохійській патріарх Макарій, який двічі гостював у Богдана Хмельницького, залишив таку згадку: «Цитадель висотою і формою схожа на фортецю Алеппо і проглядається на значій відстані»<sup>16</sup>.

Опис Чигирини залишив й турецький мандрівник Евлій Челебі 1657 року: «Цитадель стоїть на стрімкій скелі. Навколо фортеці – три ряди неподоланих ровів... Фортеця розташована на просторому острові, праворуч і ліворуч від нього перекинуті наплавні дерев'яні мости. У цитаделі стоять будинки воїнів-козаків, усі криті дранню, з городами й садами. Там-таки зброярня, чудові гармати, монастир із дзвіницею, схожий на башту»<sup>17</sup>.

Згідно зі свідченням турецького мандрівника Евлії Челебі, у 1630-х роках Нижнє місто налічувало близько 10 000 будівель із дахами, покритими дранкою, а також 27 дзвіниць. Але це очевидне перебільшення. Вірогідно, мандрівник врахував і фортечні башти.

Щодо замкової частини фортифікаційної системи, то приблизно в 1630-х роках з'явилися земляні укріплення бастионного типу, які представляли собою

<sup>15</sup> Черановська Тетяна. ЧИГИРИН – ПЕРША ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ. ІСТОРИЧНІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. С. 141

<sup>16</sup> Павел Алеппский. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского главного архива М-ва иностранных дел). Вып. 4: Москва, Новгород и путь от Москвы до Днестра. Москва, 1898. С. 192

<sup>17</sup> Эвлия Челеби. Книга путешествий. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. Москва: Наука, 1961. С.82

форму трикутника. З новим статусом міста, замок неодноразово модернізували за прикладом нової європейської фортифікації. Було зведено муровані укріплення, вали і бастіони так званої староіталійської системи – обклали каменем. Наразі є три вірогідних зображень чигиринського замку. По-перше, це два топографічних плани, виконані у 1678 році відомим інженером-фортифікатором, шотландцем, який з 1661 року проходив службу в Московському царстві Патріка Гордона. По-друге, це малюнок «Штурм Чигирин 1678 року» з літопису Самійла Величка.

План Чигирин з щоденника Патріка Гордона становить цінне джерело, яке детально відтворює містобудівну структуру й топографію зруйнованого міста. На ньому позначені всі фортифікаційні елементи, а також окремі будівлі та храми міста. План Чигиринського замку розкриває його обриси, які близькі до трикутника, зумовлені рельєфом Кам'яної гори. Фортифікаційні стіни замку охоплювали багатокутний вал з ламаними лініями, розташований на гірському плато, з бастіонами та рavelінами з боку підступу та на схилах гори. Захисні огорожі мали змішану конструкцію: частково були мурованими, частково склалися з дерев'яно-земляних елементів. На плані Патріка Гордона зображено кілька дерев'яних веж без завершення, які були інтегровані у систему бастіонів і, ймовірно, виконували функцію бастей – на їх верхніх платформах розміщувалися гармати.

Згідно з реконструкцією С. Кілессо, периметр міста в 1678 році становив близько 2,7 км, а площа – менш як 30 га. У межах цієї території було розміщено щонайменше сім церков: Миколаївська (у Верхньому місті), Петра і Павла (на терасі Замкової гори), Успенська, Воскресінська і ще одна невідома – у центрі міста, Пречистенська або Преображенська, Спаська (біля Спаських воріт) та Воздвиженська<sup>18</sup>. Плани та археологічні розкопки підтверджують місцезнаходження лише двох із них – Миколаївської та Петра і Павла. Така кількість свідчить про велику роль релігії в житті чигиринської громади.

---

<sup>18</sup> Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ: Техніка, 2000. С. 72.

На плані з щоденника Патріка Гордона реалістично зображено п'ять чигиринських церков, про які згадував й Павло Алеппський. Кожен храм передано з урахуванням архітектурних особливостей, властивих українському зодчеству XVII століття, а їхні назви можна ідентифікувати за історичними джерелами.

У межах Верхнього замку зображено величний трибанний дерев'яний храм із масивним центральним восьмигранним куполом. «За повідомленням Статейного списку полковника Василя Тяпкіна від 23 вересня 1677 року, йдеться про соборну церкву святого Миколая, яка також згадується в заповіті Івана Тихоновича Волевача 1650 року»<sup>19</sup>. Миколаївська церква була не тільки тридільна й триверха, а й мала низеньку криту галерею, що проходила навколо всього храму.

У рукописному Євангелії з початку XVII століття, що зберігається у Владимирі-Суздальському музеї, згадується храм Пречистої Богородиці в Чигирині. Ймовірно, це могла бути Успенська церква, проте існує припущення, що йдеться про окремий храм, оскільки схожі згадки містяться у заповітах Тишка й Івана Волевачів. У 1600 році Тишко Волевач також згадує Свято-Спаську, Пречисту і Петровську церкви. «Історія Русів» повідомляє, що у 1596 році повішених поляками козаків поховали в соборній Преображенській церкві. Через пізніші згадки про Спасо-Преображенський храм не зрозуміло, чи це одна споруда, чи різні.

Царський посол Іван Фомін у звіті згадує ще одну церкву – Воскресіння Христового, біля якої молився Богдан Хмельницький. У малюнках та планах Чигирини XVII століття вказано також церкву Воздвиження Чесного Хреста на Затясминській стороні.

Нижче замку, за планом Патріка Гордона зображено муровану церкву Петра і Павла. За архітектурною стилістикою, вона схожа на Іллінську церкву у

---

<sup>19</sup> Ольга Брель, Людмила Харченко. Культові споруди на топографічному плані Чигирини XVII ст. *Сакральні пам'ятки*. С.333

Суботові: «загального типу, під двосхилим дахом, з двома фронтонами на причілкових фасадах і декоративною маківкою на гребені даху»<sup>20</sup>. Як згадують старожили та археологи, існувала підземна кам'яна споруда. Вона могла бути частиною підземного монастиря, знищеного після облоги 1678 року. Поблизу цієї церкви знайдено старовинний цвинтар. Це є місцем поховання померлого в 1675 році київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, який висував ідеї незалежності православної української церкви від Москви. Патрік Гордон згадує, що ділянка, де стояла ця церква, присвячена святим апостолам Петру і Павлу, була стратегічно важливою для побудови бастіону, що мав прикривати куртини замку та ворота. Церква Петра і Павла також згадується у козацьких літописах.

Поруч з Успенською церквою, згідно з описами Павла Алепського та археологічними даними, також був цвинтар. Вона могла бути трибанною, типовою для українського зодчества. Локалізують її на місці сучасної каплиці Святої Покрови. Церква зображена хрещатою в плані, п'ятидільною та п'ятиверхою. Схожими зображено ще дві церкви. «Крім того, на центральній площі Нижнього міста біля Успенської церкви зображено дві дуже видовжені будівлі, поставлені паралельно. Це – ринкові торгові ряди, які неодмінно мали бути в кожному значному місті»<sup>21</sup>.

Цікавою є ситуація у центрі міста, де, за планами Гордона та Нуантеля, розміщувалися гетьманський двір Дорошенка та три церкви, з яких одна п'ятибанна (ймовірно кафедральна), а дві інші – трибанні. Можливо, одна з них – Воскресенська.

У другій половині XVII ст. місто неодноразово зазнавало нападів. Після облоги 1678 року Чигирин занепав. Відновлюватися він почав у XVIII столітті, але старе гетьманське планування не було збережене. У 1826 році місто

<sup>20</sup> Вечерський Віктор. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. С 128

<sup>21</sup> Там само.

остаточно перепланували. Попри це, назви давніх церков залишилися у народній пам'яті, і деякі з них згодом відбудували, хоч і в інших місцях.

Важливим аспектом в містобудівних та інфраструктурних рішеннях Чигирини слугувала гетьманська резиденція. «Архидиякон Павло Алеппський згадує, що у липні 1654 року «...гетьманів дім од сусідів відрізнявся лиш тим, що перед ганком стояли гармати»»<sup>22</sup>. Але якщо взяти до уваги план Чигирини 1678 року з «Щоденника» Патріка Ґордона, то тут знаходилися три великі видовжені споруди, які були схожими на монастирські келії, розділені вузьким подвір'ям. Одна з них є подвійною і щільно прилягає до іншої. Поряд розміщений ще один невеликий будинок. Враховуючи сусідство з храмом Успіння Богородиці, можна припустити, що йдеться про гетьманську резиденцію Петра Дорошенка. Відомо, що ця оселя раніше служила резиденцією гетьманам Б. Хмельницькому, І. Виговському, Ю. Хмельницькому та П. Тетері.

Ймовірно, в одній частині подвійної будівлі містилася генеральна військова канцелярія, а в іншій – курінь гетьманської варти. Це був масштабний архітектурний комплекс, зведений за зразком шляхетських маєтків XVII століття. Двір був обнесений міцною дерев'яною огорожею з замковою брамою. Окрім головного будинку гетьмана, на території двору були розташовані інші дерев'яні споруди: курінь варти, помешкання для челяді, лазня, криниця, кухня з пекарнею, комори, льодовні, льохи, стайні, возівні, кузня – загалом близько 16 будівель.

Центральне місце серед цих споруд займав курінь гетьманської варти. Історик Дмитро Яворницький так описує типовий курінь XVII століття: «...мав чотири великі вікна на довгій стіні, одні низькі двері з напівкруглою перекладиною, пофарбовано зеленою і червоною фарбами, з обох боків дверей, луткам в поперечній або так званій причільній стінці; по одному вікгу з кожної

---

<sup>22</sup> Перепелиця А.І.. Курінь гетьманської варти в резиденції Б. Хмельницького у Чигирині (1648–1678 рр.). С.101

сторони дверей на тій же причільній стінці; зверху драневу в три яруси»<sup>23</sup>. Внутрішній простір був поділений на дві частини. У передній частині – просторі сіни з великою кабицею (піччю) завдовжки п'ять аршин. Над нею висіли великі казани, в яких кухарі готували їжу. В іншій половині стояв стіл – «сирно», зроблений із товстої дошки й прикріплений до вкопаних у землю стояків. Навколо столу – лави для сидіння. Спали козаки на дерев'яному настилі – пілові, розрахованому на кілька десятків людей.

У кутку були прикріплені ікони, найчастіше – Покрови Богородиці, святого Миколая та архангела Михаїла. Ікони мали металеві шати, перед ними висіла лампадка, яку запалювали на свята. Під лампадкою стояла скринька – «карнавка», куди козаки клали пожертви, а кухар витрачав ці кошти на харчі. До стелі було прикріплене велике панікадило. Зброю – шаблі, рушниці, пістолі – розвішували на стінах. Центральною деталлю куреня був сволок, оздоблений різьбленням, з релігійними написами, хрестом, іменем отамана та датою спорудження.

Отже, Чигирин у середині XVII століття виступив не лише першою столицею Гетьманщини, а й уособленням військової, політичної та духовної потуги новоутвореної козацької держави. Його стратегічне розташування на Кам'яній горі – природній фортифікаційній домініанті над долиною Тясмину – зумовило вибір міста як гетьманської резиденції Богдана Хмельницького. Завдяки унікальному рельєфу, місто стало неприступною цитаделлю, яку неодноразово порівнювали з найвідомішими фортецями Сходу, зокрема Алеппо.

Чигиринський замок із бастіонною системою, поєднанням мурованих і земляних укріплень, а також продуманою оборонною структурою, засвідчує високий рівень військової інженерії та адаптації європейських фортифікаційних практик до українського рельєфу. Докладні плани інженера Патріка Гордона і численні згадки сучасників підтверджують важливе військове та адміністративне значення міста. Особливою була й сакральна топографія міста.

<sup>23</sup> Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків. В III-х т. Том I. Київ: Наукова думка, 1990. С. 138

Велика кількість церков, їх архітектурна варіативність, наявність окремих поховань релігійних і політичних діячів підкреслюють роль Чигирин як духовного центру козацької держави. Храми були не лише релігійними, а й символічними маркерами гетьманської влади. Гетьманська резиденція в Чигирині являла собою зразок великопанського двору зі складною структурою: житловими приміщеннями, службовими будівлями, канцелярією, вартою та господарськими спорудами. Така організація простору відповідала статусу гетьмана як державного лідера та верховного воєначальника. Усе це вказує на те, що Чигирин був не просто адміністративним центром, а форпостом національного самовизначення, осередком гетьманської влади та символом української державності, який і сьогодні зберігає глибоке культурне та історичне значення.

### **3.2. Батурин: політичний та військовий центр Гетьманщини**

У другій половині XVII – на початку XVIII століття Батурин постає не лише як політичний і військовий центр Гетьманщини, а й як яскравий приклад містобудівного розвитку козацької столиці. Його перетворення на резиденцію гетьмана зумовило активну перебудову міського простору: формувалася укріплений центр із адміністративними, військовими та житловими спорудами, з'являлись нові квартали, розбудовувалась інфраструктура. Архітектурно-планувальна структура Батурина поєднувала оборонні функції з представницькими, втілюючи риси як традиційного українського, так і західноєвропейського містобудування.

Батурин, ще до занепаду Чигирин, став столицею Лівобережної України. Це сталося під час гетьманування Петра Дорошенка. У 1669 році на Глухівській раді вирішили, що саме це місто буде новою резиденцією гетьмана. «Щоб царська величність ударував, звелів бути гетьманові й гарматам у

Батурині»<sup>24</sup>. Спочатку всі вважали, що місто буде тимчасовою столицею – «а самому гетьману його милості Дем'яну Ігнатовичу жити в Батурині. А як дасть Бог, що Переяслав поверне свою попередню досконалість, тодіа бемо чолом його царському пресвітлому величествуоб жити в Переяславі»<sup>25</sup>. Такі думки були пов'язані з тим, що придушуючи антимосковське повстання у 1668 році, московське військо знищило Переяслав, Чернігів, Ніжин. Батурин і Глухів, завдяки діям Дем'яна Многогрішного не зачепило. Тому зруйнований Переяслав треба було спочатку відбудувати для надання статусу столиці.

Батурин лежить на лівому високому березі річки Сейм. Місто було добре укріплене. «Около посаду, с трех сторон, к озеру сделан город земной вал, по обе стороны того валу огрожено дубовым бревеньем. В том земном городе сделаны три ворота проезжие; на двух воротах башни покрыты тесом, на третьих воротах башни нет; глухих наугольных шесть башен, башни без верхов. Около того ж земельного города, с трех сторон, к горе сделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земляного города вверх к озеру огорожено стоячим острогом; башен по той острожной стене нет»<sup>26</sup>. Многогрішний одразу ж узявся модернізувати укріплення. Роботи розтянулися на 15 років і завершилися вже за гетьманування Івана Самойловича.

Нових обрисів Батурин досягнув саме за часів гетьманування Івана Мазепи. Наприкінці XVII століття німецьким інженером Адамом Зернікау було розроблено проєкт, який передбачав оновлення земляних укріплень столиці за голландською системою. Але, на жаль, скоріше за все його не було реалізовано. Підтвердженням може слугувати запис Іоана Лук'янова, який у 1700 році проїздив повз Батурин – «Город Батурин на реке на Семи, на левой стороне, на горе красовит, город земляной. Строение в нем поплоче Глухова, и светлицы гетманские – ряд делу. И город не добре крепок, да еще столица гетманская»<sup>27</sup>.

<sup>24</sup> Величко Самійло. Літопис.. Київ, 1991. Т. 2. С. 106.

<sup>25</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1875. Т.8. С. 94

<sup>26</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..СПб., 1878. Т. 10. С. 816

<sup>27</sup> А. М. Лазаревский. Исторический очерк Батурина. Чтения в историческом обществе Нестора летописца. Киев, 1892. Кн. VI. С. 106

Розміри загальноміської фортеці в плані мали орієнтовно 600×440 метрів, оборонна огорожа складалася з земляного валу близько 25 метрів завширшки і 4 метри заввишки. На валі стояло 6 бастіонів – «больварків». Також у місті було три міських брами: Новомлинська (Сосницька), Ніжинська і Конотопська. З 1700 року з Москви було відправлено в Батурин знаменитого архітектора Дмитра Аксамитова. У цей час почали зводити муровані адміністративні й житлові будівлі, палац Мазепи на Гончарівці, церкви. Литовський замок являв собою укріплену цитадель, яка, за типом, поєднувала в собі риси середньовічного замку й бастіонної фортеці. Його оборонні характеристики відповідали вимогам тогочасного військового мистецтва. Замок був обнесений потужними земляними валами з дерев'яно-земляними укріпленнями, а також частоколом і частинами палісадів. Оборонні стіни мали бойові вежі, які слугували для спостереження та оборони. Імовірно, були й бастіони – на зразок західноєвропейських інженерних традицій, що проникли до Гетьманщини в період модернізації укріплень. За В. Ланченком<sup>28</sup>, замок відіграв роль резиденції гетьмана Івана Мазепи, тут розташовувалися урядові приміщення, у тому числі канцелярія, скарбниця та приміщення для прийому послів і делегацій. Литовський замок був ядром старого Батурина і відіграв важливу роль у формуванні планувальної структури міста. Його присутність зумовлювала радіально-концентричну організацію вулиць, орієнтованих на центральну резиденцію. Він став точкою тяжіння для ремісничих, військових і житлових районів міста. Важливим містобудівним фактором є те, що була створена регулярна система розпланування. Вона включала в себе головну видовжену вулицю, яка простягалася від Замкової брами до Новомлинської (Сосницької) брами фортеці. Паралельно до цієї вулиці розташовувались ще якнайменше дві вулиці. Їх, в свою чергу, перетинали чотири поперечні вулиці.

---

<sup>28</sup> Ланченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2003. №3. С. 23

Як наслідок, такого чіткого міського розпланування, утворилися чотирикутні квартали зі щільно розташованими садибами невеликих розмірів.

Якравим фрагментом для висвітлення у якому вигляді перебувало місто в 1708 році стала доповідь Кочубея – «Батурин 20 лет стоит без починки, и того ради валы около него всюду осунулися и обвалилися; взгядом того и одного дня неприятельского наступления отсидиться невозможно... А подворок свой Гончаровку (Мазепа) обнести велел знатным валом для якоись невидимой причины»<sup>29</sup>. Це підтверджує, що місто, попри статус гетьманської столиці, не отримувало достатнього фінансування чи уваги з боку уряду для утримання укріплень. Плани укріплення не оновлювались, а місто перебувало в стані фортифікаційного занепаду, попри формальний статус стратегічного центру Гетьманщини. Цей уривок з доповіді Кочубея демонструє контраст між символічним статусом Батурина як гетьманської столиці та реальним станом її укріплень. Місто було архітектурно й оборонно не готове до війни, що прямо сприяло його швидкому падінню у 1708 році. Паралельно в тексті закладено політичне звинувачення проти Івана Мазепи, з акцентом на його особисту обережність і можливу зраду.

Стосовно церковного будівництва, то в Батурині разом з передмістями нараховували 40 церков. Більшість з цієї кількості складали маленькі домові церкви при садибах козацької старшини. У XVII–XVIII століттях на території батуринських укріплень розміщувалися замкова церква, а також собор Трійці та Миколаївська церква. У передмісті (форштадті) діяли Покровська та Введенська церкви, ще один храм був споруджений на території особистої садиби гетьмана Івана Мазепи. Спочатку всі ці святині мали дерев'яну конструкцію, а процес заміни їх на муровані розпочався наприкінці XVII століття. Варто зазначити, що чотири храми будувалися гетьманським коштом: «20 тисяч золотих було виділено на спорудження мурованого Троїцького собору, 4 тисячі золотих – мурованої Миколаївської церкви, яка у 1708 році ще не була закінчена, і 15

---

<sup>29</sup> Там само.

тисяч золотих – на зведення двох дерев'яних храмів: Воскресенського та Покровського»<sup>30</sup>.

Після руйнування Батурина в 1708 році більшість храмів були відбудовані з дерева. Чергова хвиля кам'яного церковного будівництва відбулася в останній чверті XVIII століття. Зазвичай нові муровані храми зводили на місці колишніх дерев'яних, зберігаючи їхнє значення в структурі міської забудови. Найбільше скупчення церков традиційно спостерігалось в центрі міста – в межах укріплень.

Центральною архітектурною домінантою Цитаделі Батуринської фортеці була дерев'яна церква. Точна дата її будівництва невідома, але перша згадка про неї належить до кінця 1680-х років. У науковій літературі утвердилася думка, що церква в замку була присвячена Воскресінню Господньому. Цьому припущенню надають вагу як напис на дзвоні «Голуб», вилитому в 1699 році за кошти Івана Мазепи для Воскресенської церкви, так і документи Бендерської комісії, яка після смерті гетьмана зафіксувала його церковні фундації. Церква була знищена під час штурму Батурина 2 (13) листопада 1708 року. У 2008 році на місці, ідентифікованому за межами цвинтаря, звели новий храм на честь Воскресіння Христового.

Будівництво собору Живоначальної Трійці ініціював гетьман Дем'ян Ігнатович, а завершував його вже Іван Самойлович – використовуючи як кошти попередника, так і щедрі пожертви царської влади. Проте в 1708 році, після преходу Івана Мазепи на бік шведів, місто зазнало нищівного руйнування, насамперед церковна архітектура. «Много там людей пропало от меча ... многож в Сейме потонуло людей, утекаючи чрез лед еще не крепкий, много и погорело, крившихся по хоромам, в льохах, в погребях, в ямах ... кололи людей и рубали ... церковь же в замку деревянная сгорела, в город Троицы Святой каменная, верхами и работою внутрь сгорела»<sup>31</sup>. Археологічні залишки

<sup>30</sup> Вечерський Віктор. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. С. 182

<sup>31</sup> Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев: Тип. Г. Т.

культової споруди, виявлені Батуринською археологічною експедицією у 2006 році та досліджені протягом 2007–2009 років, ототожнюють саме з цим храмом. «Церква мала три нави, три вівтарні апсиди, два опорні пілони та великий п'ятигранний бабінець-притвор із західного боку. Загальна довжина храму становила 38,7 м, ширина – 24,1 м»<sup>32</sup>. Згідно з розмірами та формою фундаментів, можна припустити, що центральна багатогранна апсида сягала повної висоти храму, тоді як бічні апсиди були нижчими. Існує ймовірність, що храм мав від трьох до п'яти світлових бань. Фасад будівлі був прикрашений бароковими колонами або напівколонами. На основі конфігурації фундаментів найпевнішим архітектурним аналогом вважають Вознесенський собор жіночого монастиря в Києві, зведений у 1701–1705 роках. Однак Троїцький собор у Батурині, споруджений на початку 1670-х років, скоріш за все, належав до іншого типу храмів, характерного для Чернігово-Сіверщини того часу – хрещатого центричного п'яти- або дев'ятидільного храму.

Додатковим аргументом на користь того, що виявлений храм, попередньо ототожнений із Троїцьким собором, так і не був завершений або діючим, є відсутність у культурному шарі ознак тиньку, фрагментів віконного скла та покрівельного матеріалу. На це вперше звернув увагу історик архітектури Сергій Юрченко. Він припустив, що розкопані підмурки в Батурині є інтерпретацією зміненої планувальної схеми Борисоглібського собору в Чернігові, а самі залишки ідентифікував як недобудований Миколаївський собор, будівництво якого розпочалося на початку XVIII століття. До 1739 року на цьому місці збудували дерев'яну Троїцьку церкву без приділів. Наприкінці 1760-х років вона вже вважалася старою. Проте, через обмежену чисельність парафіян – лише 176 дворів – будівництво нового храму залишилося незавершеним. Ймовірно, завершити будівництво вдалося Кирилу

---

Корчак-Новицького, 1888. II, LIX, С. 47-48

<sup>32</sup> Саснко Наталія. Фортечні церкви Батурина XVII-XVIII ст. *Батуринська старовина*. Вип. 7 (11). Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕК»», 2019. С. 144

Розумовському, і восени 1802 року церкву освятили на честь Воскресіння Господнього.

Про спорудження Воскресенської церкви на місці колишнього фортечного храму Святої Трійці згадує у своїй праці архієпископ Філарет (Гумілевський). Він зазначав, що «до новозбудованої церкви відійшов Троїцький цвинтар площею 2307 кв. сажні»<sup>33</sup>.

Згадка про Миколаївську церкву в Батурині відноситься до 1654 року «да в том же городе поставлено ц(е)рков древеная во имя св(я)тителя великого Николы чюдотворца»<sup>34</sup>. Як вже зазначалось вище, Іван Мазепа надав 4 тисячі золотих на зведення нового кам'яного Миколаївського храму, однак до 1708 року будівництво не було завершено. Недобудований і частково зруйнований з часом, він усе ще стояв на території колишньої Батуринської фортеці у 1726 році «церковь Николая каменная недороблена была и уже от прошлого 708 года до 1742 пустый город и замок и церкви в городе и на Гончаривце были»<sup>35</sup>.

Історичні документи свідчать, що у XVIII столітті в Батурині також існувала дерев'яна Миколаївська церква з досить великою парафією<sup>36</sup>. Ця церква, споруджена з дубу, вирізнялася гарною архітектурою, але була знищена внаслідок пожежі наприкінці XVIII століття.

З перенесенням столиці до Батурина виникло питання з побудовою гетьманської резиденції. Відомо, що попередники Івана Мазепи проживали в самому центрі Батурина у Литовському замку. Сам гетьман створив собі окрему заміську резиденцію на Гончарівці, остерігаючись досвіду свої попередників: «... старшина своя Демьяна Многогрешного ночью в Батурине взяли и на

<sup>33</sup> Там само.

<sup>34</sup> Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. Упоряд. о. Ю. Мицик, М. Кравець. Київ, 2003. С. 234

<sup>35</sup> Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. II, LIX, С. 48

<sup>36</sup> Сасенко Наталія. Фортечні церкви Батурина XVII-XVIII ст. *Батуринська старовина*. Вип. 7 (11). Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕК»», 2019. С. 144

Москву отослали. Сей гетман Малую Росію всю смирил под державу Царскую и за преступство прежних гетманов с забвением прощения испросил у Царя»<sup>37</sup>.

На березі річки Сейм було збудовано «великий, майже трикутний у плані замок, оточений ровом, що мав глибину 2,8 метра при ширині 6 метрів, і валом заввишки 1,5 метра з п'ятьма бастіонами»<sup>38</sup>. Для тодішнього Батурина – це була велична гігантська будівля. Палац був триповерховим мурованим з підвальним приміщенням та мансардою. Він мав розміри в плані 20×15 метрів, за стилістикою виконаний на зразок центральноєвропейського бароко. Біля палацу розташовувалась замкова дерев'яна церква. За європейським прикладом, більша частина гетьманського замку була облаштована парком і садом. У цьому маєтку гетьман Мазепа приймав іноземних послів і гостей, тут проводилися урочисті заходи та часті бенкети. Гетьман щедро вкладався в оздоблення резиденції: над її оформленням працювали провідні майстри з України та з-за кордону. У маєтку зберігалася цінна колекція коштовностей, зброї та бібліотека. На жаль, після знищення Батурина 1708 рок, у цей замок не зберігся. «Двор з садом на Гончаровце, где он зменник Мазепа сам жил з садом, в оном дворе камяніе полати пустие і разбитие, тамже церковь древяная цела з некоторою частью иконостасу, в оном дворе гай березовий и около его поле пахатное»<sup>39</sup>. Єдиним малюнком, що зафіксував головний фасад цього величного палацу, виконаний з натури, є замальовка Фрідріха-Вільгельма фон Берхгольца у 1744 році. «На основі малюнку Мазепиної резиденції в Батурині 1744 р. ... знавець архітектури козацької доби та дослідник палацу на Гончарівці В. Ленченко переконливо вважає, що він мав три поверхи і мансарду). На одному з поверхів був зал. Міжповерхові перекриття могли бути пласкими балочними»<sup>40</sup>. На малюнку,

<sup>37</sup> Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. II, LIX, С. 27

<sup>38</sup> Вечерський Віктор. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. С. 185

<sup>39</sup> Мазепина книга / упоряд. та вступ. ст. І. Ситого; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського, Чернігів. іст. музей ім. В. В. Тарновського. Чернігів, 2005. С. 81

<sup>40</sup> Мезенцев В.І. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І Мазепи на Гончарівці. *Сіверщина в історії України*, Випуск 7, 2014. С. 28

датованому 1744 роком, не зображено дах палацу, ймовірно тому, що він уже тоді не зберігся. Скоріше за все, будівля мала вальмовий (чотирисхилий) дах. Поверхи відділялися один від одного профільованими карнизами. На кожному поверсі фасаду були прямокутні вікна (по три на другому та третьому ярусах), оздоблені лиштвами зі сандриками – трикутними і лучковими, які чергувалися як по вертикалі, так і по горизонталі. За цим малюнком видно, що центральна частина фасаду завершувалася високим фронтоном з трохи увігнутими боками. У його центрі було велике арочне вікно або ніша. Краї фронтона прикрашали декоративні стовпчики з волютами (завитками) і двосхилими дашками — вони продовжували лінії напівколон. Портал входу мав незвичну форму: витягнутий прямокутник із зрізаними по діагоналі кутами. Його вигини повторювали лінії фронтона. У центрі над входом було зображено круглий декоративний елемент. За аналогією з італійською архітектурою, це, ймовірно, був ліплений вінок з гербом. Існує припущення, що саме там знаходився родовий герб Івана Мазепи.

За межами фортеці також розміщувався ще один мурований будинок. Він був призначений для розміщення генерального військового суду. Цю резиденцію було зведено поруч з урочищем Чорна річка у 1669-1672 роках. Було декілька поверхів. На першому поверсі розташовувались судові приміщення, у підвалі – в'язниця. З 1700 року навколишні землі перейшли у власність до генерального судді Василя Кочубея. При садибі Кочубея була також придворна церква, а також багато господарських будівель. Навколо них простягався парк з великим ставом.

Архітектурний стиль і декоративне оформлення Батуринського палацу мають витоки у ранньому римському бароко. Подібні архітектурні композиції та орнаменти на головному фасаді можна побачити в багатьох італійських палацах і віллах, збудованих від другої половини XVI до середини XVIII століття. Характерними елементами таких споруд є трикутні фронтони, напівколони, пілястри, оздоблені вікна та портали, що нагадують елементи палацу Івана Мазепи. Найбільш схожі приклади зустрічаються в архітектурі барокових

будівель Риму та околиць Лаціуму. Звідти цей стиль поширився по всій Італії – до Флоренції, Венеції, Тоскани, Ломбардії, П'ємонту, Віченци й навіть Сицилії.

Серед конкретних прикладів, схожих на Батуринський палац за композицією фасаду, можна назвати віллу Корсіні (1690-ті роки), палаці Угуцціоні та Лардерел у Флоренції XVI століття, а також венеційські палаці Контаріні деглі Скрігні (1609), Корнаро Спінеллі (1703) і Грімані а Сан Поло (1703).

Італійське бароко стало впливовим стилем у Західній Європі ранньомодерного періоду. Місцеві архітектори не лише переймали, а й адаптували його у власному середовищі. Наприклад, оформлення головного фасаду королівської резиденції при монастирі Сан-Лоренцо в Ескоріалі (Іспанія, 1563–1586, прибудови XVII–XVIII ст.) дуже подібне до фасаду палацу Мазепи: обидва мають масивні трикутні фронтони з декоративними пінаклями, а фасади членовані напівколоннами, пілястрами й карнизами. Особливо вражає схожість симетричних бічних входів з арковими вікнами в центрі.

Схожі архітектурні риси простежуються і в багатоповерхових житлових будинках міського типу у Відні, Амстердамі й Гданську часів Нового часу. Там часто зустрічаються фасади шириною на два-три вікна, увінчані трикутним фронтоном із вікнами мансардного поверху, прикрашеними декоративними вазами, статуями чи волютами. Проте міські житлові будинки того періоду, особливо в протестантських країнах Північної Європи, зазвичай мали скромніше оздоблення, без пишних деталей і класичних елементів, як у палацах.

Новим етапом для Батурина, як на мене, стало перехід міста у власність Кирила Розумовського та його будівнича діяльність. «По высочайшему Ея величества за собственноручным Ея императорского величества подписанием прошлого 1760 году февраля в 17 день высокого Правительства состоявшимся указе изображается благопристойнейшее жалует Ея императорское величество Малороссийского Гетмана и разных орденов кавалера Графа Разумовского

недвижимыми селами и деревнями, в вечное и потомственное Ему и детям его наследие под названием малороссийской собственности, а именно город Батурин»<sup>41</sup>.

Відбувся стильовий перехід від козацького відродження до бароко. Для Кирила Розумовського було важливим відновити велич Батурина та перенести сюди гетьманську столицю з Глухова, тому до самої своєї смерті гетьман опікувався будівництвом палацового комплексу в Батурині. Вже посередині літа 1752 року він відправляє, в якому пише: ««... повелено город Батурин возобновить к битию в нем по прежнему резиденции гетьманской. И как тому одного города возобновлению и надлежащие приспособляются уже потребности, но что де в Малой России в инженерстве искусного человека такого (который для всякого при том возобновлении распорядку и доброй диспозиции необходимо бить потребен) не сискуется....прошу указать оному подполковнику (фон Этингеру) при строении города Батурина бить»<sup>42</sup>.

Звісно, Батуринський палац залишиться найкращим і, ймовірно, незабаром уже єдиним нагадуванням про славу минулої архітектурної доби. Документи про будівництво в Глухові та Батурині (спеціальною експедицією, яка займалася цими роботами) зберігаються в Харківському історичному архіві (в кількості близько 400 справ) і детально розповідають нам про великі перебудови, що відбувалися під час зведення, про смак, який виявляв гетьман у своїх настановах, і про ті задуми, які йому не вдалося здійснити за життя. Замок почали будувати у 1752 році. Дуже повчальним є те, що спочатку на чолі цієї комісії стояв архітектор Андрій Квасов, але згодом, через схильність до більш класичних форм, перевагу почали надавати німецьким архітекторам, які домінували в 60–70-х роках XVIII століття, ставши майже рівноправними з Квасовим, і від'їзд останнього вже не викликав жалю. У період з 1755-1764 роках над проєктом резиденції Кирила

<sup>41</sup> Дегтярьов С. І. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. Сумський історико-архівний журнал. 2010. С. 36

<sup>42</sup> Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін. / Ред. О.Б.Коваленко та ін. Чернігів, 2009. С. 166

Розумовського працював італійський архітектор Антоніо Рінальдї. Саме він спроектував парковий комплекс та мурований палацовий ансамбль. До цього часу належить і його захоплення новими італійськими архітектурними смаками, які закріпилися за правління Катерини II. Саме це й спонукало Камерона – одного з найкращих представників нових течій – до створення проєкту палацу, для реалізації якого в Батурині почали зводити цегельні, а також заводи з виробництва листового срібла й золота. На жаль, після смерті останнього гетьмана проєкт не було реалізовано до кінця.

Сам палац був мурованим, мав три поверхи. Розташовувався на околиці Батурина на прузї лівобережного плато над річкою Сейм. Палац відзначається компактною архітектурною композицією: він має прямокутну форму з двома напівротондами з боків. Головний фасад прикрашає восьмиколонний портик у грецькому іонічному ордері, що охоплює два поверхи й підноситься над масивною глухою аркадою першого поверху. Верхівку портика завершує класичний трикутний фронто́н. Напівротонди увінчані куполами й оздоблені півколонами того ж іонічного стилю, що й головний фасад, що створює стилістичну цілісність будівлі. Парковий фасад вирішено стримано та лаконічно, головним акцентом виступає тераса, що спирається на колонаду. Декор фасадів витриманий у стриманих формах класицизму. По обидва боки головного корпусу розташовувалися однакові флігелі – двоповерхові, прямокутні в плані, трохи нижчі за основну споруду.

Палац є досить невеликим за своїм планом, але відзначається компактністю й пропорційністю розміщення зал. Завдяки цьому палац здається надзвичайно затишним, і водночас – представницьким. Адже в палаці було необхідно приймати гостей – а прийоми в гетьмана, як відомо, бували пишними та багатолюдними. «В нижнем этаже находились столовые и служебные; belle-etage (в перекладі з французької мови «парадний поверх», який слугував для проведення святкувань) состоял из пышных приемных зал; в них гетман хотел выставить на показ всем те предметы, которые напоминали бы гостям о его

происхожденіи; в мезонине біли домашнія помещенія. Из двух обширних флигелей, уцелевшей напоминает нам о том, как велико было количество служащих при дворе гетмана. Корридорной системы двух-этажній флигель заключает несколько десятков комнат... Сад засаженный аллеями лип (а не буквой Е в плане, как то утверждали некоторые описатели дворца)»<sup>43</sup>. Цей опис ілюструє високий рівень архітектурної культури Батуринської резиденції, бажання гетьмана демонструвати велич козацької державності через матеріальне оформлення. Палац був символом влади, смаку та політичної легітимності.

Палац мав три основні рівні. Перший поверх – службовий, містив їдальню та допоміжні приміщення. Бельетаж (парадний поверх) – зали для прийомів, прикрашені картинами, меблями, оздобленням у дусі тогочасної аристократичної Європи. Мезонін – приватні кімнати гетьмана та його родини.

Архітектурний ансамбль включав не лише сам палац, а й двоповерхові флігелі, розташовані симетрично з обох боків, утворюючи внутрішнє подвір'я. У флігелях містилися приміщення для канцелярії, варті, челяді, зберігання майна та інші господарські функції. Територія навколо палацу була оздоблена парком із липовими алеями, які, згідно з описами, утворювали візуальні осі та перспективи – типова риса європейського садово-паркового мистецтва.

У період з 21 жовтня по 7 листопада 1774 року в Батурині перебував академік, мандрівник і лікар Антон Йоганн Гільденштедт. У своєму описі міста він зазначив, що між графськими спорудами пролягала дорога, яка сполучала Київ з Москвою. З одного боку «сад, деревянный дворец, несколько меньших деревянных зданий для кухни и прислуги; с другой стороны – 2 каменных запасных магазина, а по бокам последних – несколько деревянных зданий для жилья и конюшен. Все окрашено в желтую краску. В дворце есть графская библиотека, тысячи в 2 томов, главным образом по изящным наукам; большая

---

<sup>43</sup> Лукомский Г. К. Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация. Санкт-Петербург: Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины, 1912.

часть книг на французском языке, лишь немного – на русском, еще меньше – на немецком, английском и итальянском»<sup>44</sup>.

Цікавими є згадки про активне життя в палаці. «Вокруг дома стояли отделенные флигели для гостей... Батуринский дом, в первые годы пребывания графа Кирилы Григорьевича, был открыт для званых и незваных, стоило только явиться к хозяину и гости сколько хочешь. Гости проживали по месяцу и более. Каждому назначалось особое помещенія, особая прислуга и предоставлялась требовать для прогулок какой угодно экипаж»<sup>45</sup>.

Батуринський палац є унікальною архітектурною пам'яткою, адже саме він єдине збережене в Україні представлення палацу з центричною, так званою «кубічною» композицією. Серед його конструктивних особливостей варто відзначити дах, зроблений із масивних оцинкованих залізних листів. Для зміцнення колон між кам'яними блоками було використано свинцеві з'єднання – техніка, яка має витоки ще з античної архітектури. Внутрішнє оздоблення виконувалося з мармурового вапняку, а нижній поверх палацу було зведено з необробленого каменю, що надавало споруді монументальності та міцності. «Тяжелый, весь рустованный нижний этаж служит монументальным постаментом для всего здания. Весьма своеобразен архитектурный прием убранства этого этажа ложной аркатурой, в глухих пролетах которой как бы прорезаны отверстия окон, доходящие до верха арок. Этот архитектурный прием широко использован во французской архитектуре школы Жака Франсуа Блонделя в первой половине 18-го века»<sup>46</sup>.

При палаці стояла мурована Воскресенська церква. Для її будівництва було використано цеглу зі споруд, які були зруйновані під час російського військового штурму у 1708 році. Будівництво тривало з 1790 по 1803 роки. У крипті церкви було поховано Кирила Розумовського.

<sup>44</sup> Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго. *Киевская старина*. 1893. № 4. С. 37

<sup>45</sup> Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. Оснадацый век. Исторический сборник издаваемый Петром Бартевым. Книга вторая. Москва, 1869. С. 463

<sup>46</sup> Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга. Москва: «Образование», 1914. Вип. 8. С. 34

Отже, у другій половині XVII – на початку XVIII століття Батурин сформувався як ключовий політичний і військовий центр Лівобережної України. Його перетворення на гетьманську столицю зумовило масштабні містобудівні перетворення, що поєднували оборонні, адміністративні та церковні функції. Завдяки вигідному розташуванню, природним укріпленням і активній діяльності гетьманів, зокрема Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи, Батурин набув ознак резиденційного міста з елементами європейської фортифікаційної та архітектурної традиції. Архітектурна розбудова міста, зокрема будівництво палацу на Гончарівці, численних церков, у тому числі за кошти Івана Мазепи, і створення регулярного планування міських кварталів, відображає спробу поєднання української традиції з впливами барокової Європи. Батурин перетворився не лише на політичний центр, а й на символ державного самоврядування, культури та духовності Гетьманщини. Однак трагічні події 1708 року, коли місто було знищене московськими військами, стали переломним моментом у його історії. Зруйнована церковна й адміністративна інфраструктура, втрата військової спроможності та переселення резиденції гетьманів до Глухова остаточно позбавили Батурин статусу столиці. Незважаючи на подальші відбудови, він так і не відновив свого колишнього значення. Таким чином, Батурин у зазначений період є яскравим прикладом як розвитку українського містобудування в умовах автономії, так і його драматичної вразливості перед зовнішніми загрозами й політичними зламами.

### **3.3. Глухів: адміністративний осередок та остання столиця гетьманів**

1708 рік став переломним для історії не лише України, але й для Глухова. Навесні цього ж року у події Північної війни, що точилася між Російською імперією та Швецією докотилися до Сіверщини. Шведському війську не вдалося проникнути в глиб країни своїх суперників ні через Смоленськ, ані

через Менськ. Шведи вирішили йти на Москву через Стародуб, але цю міцну фортецю також встигли захопити війська Петра I. Внаслідок цього, Карл XII, який мав таємний договір з Іваном Мазепою, тодішнім гетьманом Козацької держави, вирішив на наші землі, сподіваючись на підтримку та допомогу свого українського союзника. Такий розвиток подій не збігався з планами гетьмана: ««Сам чорт пхає його сюди. Він розвіяв усі мої плани і ще накінець стягне сюди російські війська. Ось як зруйнують і згублять нам нашу Україну», - так бідкався Мазепа»<sup>47</sup>. Як показали наступні події, Мазепа мав рацію. Петро I, дізнавшись, що Мазепа перейшов на бік шведів, був дуже розлюченим та наказав частині московських військ під командуванням О. Меншикова та Г. Голіцина захопити гетьманську столицю Батурин, де було багато зброї, амуніції і різних припасів. Мазепинці на чолі з полковником Чечелем до кінця боронили столицю, але внаслідок зради місто впало. Усіх захисників міста, разом з мирним населенням: жінками, дітьми, старими людьми було вбито. Місто було зруйновано вщент. «Як писали тоді «Газет де Франс», «усі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів. Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства»<sup>48</sup>. Ці події увійшли в історію під назвою «Батуринська трагедія». Вже у Законі Російської імперії від 31 жовтня 1708 року, який був адресований Почепським козакам «Про продовження вірної служби Російському Государю і про звільнення їх від податків, вигаданих зрадником Мазепою»<sup>49</sup> Петро I висунув версію про «Мазепу-зрадника».

1 листопада 1708 року була видана «Грамота, надана Запорозькому війську - на обрання нового Гетьмана на місце зрадившого Росію Гетьмана

---

<sup>47</sup> Вечерський В., Белашов В. Глухів. Київ: Абрис, 2003. С. 28

<sup>48</sup> Там само. С. 29

<sup>49</sup> Збірник законів Російської імперії. Закон Російської імперії від 31 жовтня 1708 року, який був адресований Почепським козакам «Про продовження вірної служби Російському Государю і про звільнення їх від податків, вигаданих зрадником Мазепою». Том 4. С. 423

Мазепи...»<sup>50</sup>. Маніфестом від 7 листопада цар наказував генеральній старшині і полковникам прибути До Глухова для обрання нового гетьмана<sup>51</sup>. Справу виборів цар доручив князеві Григорію Долгорукову, який 14 листопада прибув до Глухова. Там його зустрів глухівський сотник Олексій Туранський та козацька старшина. На посаду гетьмана було дві кандидатури: чернігівський полковник Павло Полуботок і полковник стародубський Іван Скоропадський. Петро I, який прибув до Глухова 15 листопада, наказав обрати гетьманом останнього. 17 листопада в Троїцькому соборі в Глухові Івана Скоропадського було висвячено на гетьмана. На Радному майдані князь Долгоруков передав новоспеченому гетьману царську грамоту та козацькі клейноди: бунчук, прапор, булаву і печатку. Іван Скоропадський присягнув на вірність цареві. Обов'язковим пунктом присяги була відмова від будь-яких контактів з Іваном Мазепою. Напередодні церемонії обрання гетьмана, на цьому ж Радному майдані за наказом царя Петра I було влаштовано символічну страту «зрадника Мазепи». На поміст з шибеницею принесли ляльку, яка символізувала Мазепу. Меншиков і обер-камергер Г. Головкін зірвали з ляльки всі ордени, подерли орденські дипломи. Наприкінці ляльку було повішено. Пізніше в Глухові було страчено багатьох мазепинців. Але на цьому боротьба Петра I з Мазепою та його прибічниками не зупинилася. Він вирішив скористатися авторитетом церкви та проголосити церковне прокляття. Анафему виголошували 23 листопада одночасно у Глухові в кам'яній Миколаївській церкві та в Успенському соборі Московського Кремля.

Наприкінці листопада 1708 року Петро I виїхав із Глухова до Путивля, звідки розпорядився, щоб надалі постійною резиденцією гетьманів і

---

<sup>50</sup> Збірник законів Російської імперії. *«Грамота, надана Запорозьському війську - на обрання нового Гетьмана на місце зрадившого Росію Гетьмана Мазепи...» від 1 листопада 1708 року.* Том 4. С. 424

<sup>51</sup> Збірник законів Російської імперії. *Грамота гетьману Івану Скоропадському «Про втікавших із зрадником Мазепою Малоросійської старшини і всякого звання людях про їх пробачення та повернення їм майна та посад ...».* Том 4. С. 425

фактично столицею був Глухів, адже колишня гетьманська столиця – Батурин – була зруйнована.

Фортифікація українських міст у XVIII столітті відігравала важливу роль у забезпеченні безпеки та обороноздатності території. Цей період в історії України був визначений численними конфліктами та війнами, тому міста мали стратегічне значення як об'єкти оборони. Одним з головних завдань фортифікації було захистити міста від ворожих нападів. Фортеці, стіни та інші оборонні споруди забезпечували фізичну перешкоду для ворожих армій і утруднювали їх проникнення на територію міст. Також фортифікація міст мала психологічний ефект на населення. Оборонні споруди створювали відчуття безпеки та захищеності серед мешканців. Це сприяло підвищенню морального духу та волі до опору. Міста, які були добре захищені, здатні були триваліше витримувати облогу, що давало змогу військовим діям та дипломатичним переговорам намагатися знайти вирішення конфлікту. Крім того, фортифікація міст мала і економічне значення. Укріплення забезпечували безпеку торгівлі та інфраструктури міст, що сприяло економічному розвитку регіону. Також оборонні споруди забезпечували захист важливих господарських об'єктів, таких як зерносховища, водні млини та інше.

Глухівська фортеця була споруджена ще у XVII столітті. Аналіз фортифікаційного комплексу м. Глухова, столиці Гетьманської держави в 1708-1781 роках, етапів його реконструкції дозволяє з'ясувати чимало важливих особливостей становлення та розвитку оборонних комплексів Козацької доби. Оборонна система міста мала вплив й на містобудування, створення нових архітектурних об'єктів.

Отримавши столичний статус, місто потребувало досконалішої фортифікації, ніж та, що лишилася з попередніх часів. У 1708 році Глухів мав укріплення змішаного баштово-бастионного типу. На головних брамах Київського, Московського, Путивльського і Білополівського в'їздів стояли

дерев'яні чотиригранні башти з наметовими дахами. Інших башт фортеця не мала. Тогочасний стан захисного комплексу міста щонайкраще відображає опис Глухова данського дипломата Юста Юль, який відвідував столицю Української ранньомодерної держави у червні 1711 року: «Місто оточене досить міцним валом та сухим ровом, але гармат у ньому майже немає»<sup>52</sup>. Отже, ці свідчення вказують на те, що місто не було обладнане сучасними фортифікаційними спорудами.

Під час гетьманування І. Скоропадського було здійснено декілька спроб реконструкції глухівських укріплень на засадах більшої регулярності. Після смерті гетьмана, його плани продовжив кондуктор Валлен. Він розробив два проекти реконструкції фортеці. В обох проєктах пропонувалося надати бастіонам регулярніших обрисів і розібрати дерев'яні башти. Перший варіант передбачав ще й розширити фортецю на південний схід, залучивши до її складу Спасо-Преображенську церкву, яка була за містом та знищити близько десятка міських садиб. Хоча обидва варіанти не було реалізовано в житті, до наших часів дійшла серія найдавніших планів Глухова. Вони мають унікальну цінність, адже завдяки цим планам ми можемо наочно уявити собі тогочасне місто (Додаток 4) та його фортифікацію (Додаток 7).

У 1746 році було здійснено повторну спробу реконструкції глухівських укріплень під керівництвом інженер-підполковника Данила Дебоскета. Новий проєкт передбачав збільшення розмірів бастіонів та надання їм геометрично правильних обрисів. Він вбачав у собі «реконструкцію земляних укріплень, знесення дворів, садиб, будинків та споруд, прилеглих до укріплень як всередині, так і за межами фортеці»<sup>53</sup>. Внаслідок розробки проєкту з'явився новий план (Додаток 5). На карті 1746 року можна побачити мости, які

<sup>52</sup> Рибчинський О. В. Етапи архітектурно-містобудівної еволюції середмістя Глухова у XVII–XVIII століттях. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2019. №12. С. 153

<sup>53</sup> Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухівської фортеці згідно плану 1747–1752 рр. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2019. №12. С. 156

знаходяться біля Київської, Путивльської та Московської брам, але немає жодної дерев'яної вежі. У цей період відбулися основні зміни в містобудівній композиції Глухова: були організовані основні вулиці, площа Ринок була врегульована, були сформовані квартали забудови та були засновані центральні храми як символи міста. Також було розширено фортифікаційні споруди і збудовано п'ять брам (Київські, Московські Путивльські, Білополівські, Михайлівські). На плані міста зазначено вартівні біля воріт, Успенський дівочий монастир, дев'ять церков (вісьми мурованих і однієї дерев'яної), гетьманський двір, військову і гарнізонну канцелярію, муровані погребі-скарбниці, торгові ряди, крамниці та інші будівлі.

Реалізації задуманого проєкту посприяла, як би дивно не було, величезна пожежа 23 травня 1748 року, що знищила місто і всі його дерев'яні укріплення. Відбудовування Глухова було розпочато у зв'язку з призначенням Розумовського гетьманом України. Він створив у 1752 році, для керування будівництвом, новий адміністративний орган – «Експедицію Глухівського й Батуринського строєнія», яку мав очолити Андрій Квасов. План Глухова розробили відомі архітектори Іван Мергасов та вищезгаданий Андрій Квасов. За ним межі міста планувалося розширити далеко на північ, схід та південь. При цьому головні й рядові вулиці повинні бути завширшки 10, а провулки 5-6 сажнів. Однак Квасов навесні 1757 року від'їжджає до Петербурга. Кирило Розумовський змушений був шукати нового архітектора. Генеральна військова канцелярія бачила план міста по-своєму. Вона пропонувала розширити мостову вулицю до 12,5 аршин, провулки до 8 аршин, а біля фортечного валу зробити проїзд у 5 аршин. Але це порушувало б принципи регулярної забудови міста, тому гезелю архітектури Іллі Мергасову довелося витримати вперту боротьбу з канцелярією.

Після всіх узгоджень відбудова міста й фортеці здійснювалась досить швидко. План Глухова, складений 1750 року обер-квартмейстером Магнусом фон Ренне, показує, що І. Мергасову вдалося лише «розрегулювати»

Московську вулицю й привести до ладу забудову центральних кварталів. Але є й позитивні аспекти. «Протягом 1748-1749 років конфігурація міських укріплень набула регулярніших обрисів з п'ятикутними в плані бастіонами. З'явилися всі необхідні елементи «правильної» фортифікації – валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів і глазис»<sup>54</sup>.

У 1749 році військовим інженером Юхимом Наумовим було споруджено дерев'яні Київські, Путивльські і Московські ворота з мостами через рів. На плані середмістя, складеному квартирмейстером Магнусом фон Ренне в 1765 році (Додаток 8), можна побачити дев'ять бастіонів, які утворюють оборонний периметр середмістя. Також відзначено муровану церкву Троїцьку, яка на той час ще будувалась, і поруч з нею – муровану церкву Миколаївську з дерев'яною дзвіницею. У центрі зменшеної головної площі, напроти Миколаївської церкви, знаходиться центральна міська криниця. Протилежно Троїцькій церкві, на тій же площі, розміщується будівля генеральної військової канцелярії, а східніше від неї – скарбова канцелярія або скарбниця. У південно-східному куті фортеці виділяється мурована церква Святої Анастасії. У південно-західній частині фортеці Глухова виділяється комплекс Успенського дівочого монастиря, оточений мурованою стіною. Сотенна канцелярія розташована на киево-московському тракті, північно від монастиря. Поряд із західними укріпленнями фортеці розташована мурована церква Михайлівська зі старою дерев'яною дзвіницею, а у північному куті фортеці, поблизу північного бастіону, розташований двір генерального писаря Туманського.

Дуже ґрунтовним для аналізу структури міста є свідчення академіка Гільденштедта, який протягом 12 – 28 листопада 1774 року знаходився у Глухові. Він пише, що місто оточене земляним валом и має чотири передмістя. Саме місто розташоване на невеликому підйомі до 10 сажнів висотою, на

---

<sup>54</sup> Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002. С. 280

лівому березі річки Есмань.<sup>55</sup> Академік зазначає, що оборонний комплекс протягом восьми років зазнав суттєвих змін. Насамперед це пов'язано з тим, що протягом 1766-1769 років під керівництвом Андрія Квасова, головного глухівського архітектора, замість дерев'яних було споруджено муровані Московську та Київську браму. Про ці зміни згадує Гільденштедт – « у місті є чотири воріт, з яких двоє з красивими кам'яними склепінням – це московські й київські (через них проходить дорога в обидва ці міста), 3-і ворота – путивльські (ведуть до Путивля) і 4-і – білополівські ( до них прилягає передмістя Білополівка)»<sup>56</sup>.

Для аналізу є цікавим є запис архітектора Квасова про витрати на будівництво Московської брами<sup>57</sup>. Для побудови брами необхідно було закупити 160 тисяч цегли. Загальні витрати становили близько 234 рублі. Згодом Московську браму було знищено, а Київська брама (Додаток 9) зі змінами зберіглася до нині і є пам'яткою архітектури національного значення. «Це мурована потинькована трипрогінна арка з бічними кордегардіями, що підноситься над заплавою річки»<sup>58</sup>. Без Київської брами важко уявити панораму історичного центру Глухова. Брама розташована якраз посередині частково збереженого західного фронту укріплень XVIII століття. Первісно брама мала інший вигляд: один арковий проїзд, стояла в тілі високого земляного валу. Аналогічний вигляд мали й Московські ворота. Обидві брами відкривали основні шляхи – на Київ і Москву.

Архітектура Київської брами витримана у перехідних стильових формах від бароко до класицизму. Вона симетрична, має пірамідальну композицію і

---

<sup>55</sup> Синицакого Л. Путешествія в Малороссію академика Гильденштедта и кн. Долгорукаго. Киевская старина. 1893. № 3. С. 413

<sup>56</sup> Там само.

<sup>57</sup> Юрченко С. Б. Кілька документів про діяльність Андрія Квасова у Глухові. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2015. №8. С. 22

<sup>58</sup> Вечерський В., Белашов В. Глухів. Київ: Абрис, 2003. С. 38

фасадний принцип вирішення. Посередині знаходиться велика арка, яка оздоблена по бокам двоспареними колонами римського-доричного ордеру на високих п'єдесталах. Обабіч збереглися постаменти для скульптур. Пізніше до цього комплексу були прибудовані бічні вузькі пішохідні проходи, перекриті циліндричними склепіннями.

Загалом у XVIII столітті внаслідок політичних, соціальних і технологічних змін, що відбувалися в той період, фортечні комплекси почали втрачати своє функціональне призначення. Такі особливості можна спостерігати й у Глухові. Фортечні брами виконували більше транспортну функцію (в'їзд до міста), чим оборонну. Оборонний комплекс останньої гетьманської столиці з середини століття виконував естетичну функцію. Естетика Глухівської фортеці полягала в її величі, масштабі та вишуканості деталей. Архітектурні елементи фортеці створюють монументальне враження, а розташування на березі річки Есмань надає місту мальовничості. На прикладі Глухова можна прослідкувати таку містобудівну особливість того часу, як формування річкових панорамних фасадів. При під'їзді до міста з будь-якого боку простежувалася багатопланова композиція архітектурних споруд. Найкраще її описує архітектор Віктор Вечерський: «У їх розташуванні є певна закономірність: головні (Троїцька і Миколаївська церкви) стояли на найвищих точках рельєфу, в зоні найбільшої композиційної активності поблизу головного вододілу. Дві групи менших церков розміщувались на паралельних осях, дещо нижче. Михайлівська церква та Успенський собор дівочого монастиря були розташовані по брустверу високого річкового берега, трохи нижче лінії вододілу на одній горизонталі»<sup>59</sup>. На жаль, до наших днів не збереглося іконографічних джерел саме XVIII століття, але завдяки фото XIX століття (Додаток 10) та кресленнику архітектора

---

<sup>59</sup> Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. Київ: НДІТІАМ: Головкинвархітектура, 2003. С. 286

Віктора Вечерського (Додаток 11), який висвітлює зміни історичного середмістя Глухова протягом XVIII-XX століть можна уявити красу та велич міста.

Отже, на початку другої половини XVIII століття на зміни Глухівської фортеці мало вплив отримання міста столичного статусу. Ще на початку XVIII століття була здійснена модернізація фортечних укріплень. Згідно з планами, що охоплюють період 1747-1752 років, місто мало планування з крутими вулицями та провулками. Міські квартали були розташовані без системи і були щільно забудовані громадськими, приватними та господарськими будівлями. На планах показано п'ять фортечних брам: Київську, Михайлівську, Білополівську, Московську та Путивльську. Київська, Московська та Путивльська брами розташовані в проміжках між лінвалом, а Білополівська та Михайлівська побудовані як підземні проходи через насадження. Крім основних воріт, на плані були також зазначені другорядні невеликі проходи, які також пролягали через вал. Усередині фортеці розміщувалися Успенський дівочий монастир, сім православних храмів, будинок гетьмана з військовою канцелярією, гетьманську скарбницю, торгівельну зону.

Українські землі в XVIII столітті переживали складний історичний період, що відображався і в розвитку церковної архітектури. Церква мала велике значення для міста та людей. Вона виконувала не тільки релігійні, а й соціальні та культурні функції. Релігійна функція полягала в тому, що церкви були місцем проведення богослужінь, сповідей, весіль, хрещень та інших релігійних обрядів. Вони служили місцем зустрічі та спілкування вірян, сприяли формуванню духовності та моральних цінностей. Соціальна функція проявлялася в тому, що церква стала соціальним центром, де люди збиралися не тільки для молитви, а й для вирішення питань загального інтересу. Вона сприяла формуванню спільноти та зміцненню соціальної солідарності. Також церковна архітектура відігравала важливу роль у формуванні культурного вигляду міст та сіл України. Вона була не тільки символом релігійності, а й

своїм рідним мистецьким твором. Церкви виражали національний характер та культурні особливості українського народу. Розкішні фасади, унікальні орнаменти та фрески створювали неповторний атмосферний колорит.

Церкви цього періоду залишили значний слід у культурній спадщині України. Багато з них є пам'ятками архітектури та мистецтва, які збереглися до наших днів. Вони є об'єктом вивчення істориків, архітекторів та митців, а також приваблюють туристів, які цікавляться культурою та історією України. Релігійні споруди були не просто будівлями для проведення релігійних обрядів, а й символом духовності, соціальної єдності та культурного розмаїття українського народу. Церкви та собори в Україні будували на віки, щоб ті пережили всі лихоліття. Кожен храм був символом для певної громади, люди вважали, що якщо церковні споруди вистоять історичні катаклізми, то з ними – і народ. Скрізь століття церковне зодчество несе культурні традиції нашого народу. Ці мотиви можна прослідкувати й в архітектурі глухівських храмів.

У другій половині XVIII століття на церковне будівництво міста вплинув столичний статус та економічне піднесення Глухова. У життя було реалізовано новий проект, який передбачав зміну всіх дерев'яних храмів на муровані. Завдяки записам Гільденштедта можна зробити висновки, що на 1774 рік в Глухові було щонайменше «п'ять кам'яних церков»<sup>60</sup>. Академік згадує передмістя Шпанська вулиця, яка розташована по лівій стороні річки, в нижній частині міста і тут є одна кам'яна церква. Також в передмісті Білополівка, яке знаходиться у верхній частині міста, є одна кам'яна церква – Воскресіння Христово і одна дерев'яна – Святого Духа. На Усівці (на правому березі річки Есмань, у верхній частині міста) стоїть дерев'яна церква Покрова Богородиці. Найбільше Гільденштедт пише про четверте передмістя – Веришка (скоріше за все, автор мав на увазі місцевість Веригин). Воно розташоване на правому березі, відносно міста – внизу і навпроти нього. У ньому є «три дерев'яних

---

<sup>60</sup> Синицакого Л. Назв. праця. С. 413

церкви – Захарія, Єлизавети і всіх Святих»<sup>61</sup>. У своїх записках академік згадав загалом сім церков. Надалі, за допомогою планів міста та інших джерел з'ясуємо, скільки насправді у Глухові було релігійних споруд та їх роль у житті міста.

На Веригині 1769 року під наглядом видатного архітектора Андрія Квасова на місці дерев'яної розпочали мурувати нову церкву Різдва Богородиці (Додаток 12), яку завершили аж 1799 року. Перше відоме зображення церкви на Веригині розміщене на плані Глухова 1724-го року (Додаток 4). На плані міста 1776 року (Додаток 13) Веригінська церква іменується, як «Церковь Рождества Богородицы». Дерев'яна хрещата в плані церква Різдва Пресвятої Богородиці фігурує на плані Глухова 1778-го року (Додаток 16). Церква була на один престол Різдва Пресвятої Богородиці, теплою. Вона була тридільною і триверхою, а в центрі мала класицистичну сферичну баню на високому циліндричному підбаннику. В його фризівій частині створено 16 віконних отворів-ілюмінаторів, діаметром 1,2 метра. Крім оригінальності та привабливості споруда була схожа на американський Капітолій. Із західного боку роками пізніше було зведено трьохярусну дзвіницю. Церква та дзвіниця не збереглися до наших часів.

У 1783 році було зведено муровану Покровську церкву. Вона знаходилися в історичному районі міста Глухова Усівка на розі сучасних вулиць Покровської та Йосипа Шкловського. Церква була кам'яною, з такою ж дзвіницею. Під церквою із погостом було 2 десятини присадибної землі. На жаль, ми можемо тільки уявляти якою вона була, адже до наших днів не зберіглося навіть зображень цього архітектурного об'єкту.

У 1780 році у Глухові на місці дерев'яної Церкви Святого Духа було зведено Трьохсвятительську муровану церкву (Додаток 15). Вона знаходилась біля північної межі історичного середмістя Глухова (в історичному районі

---

<sup>61</sup> Там само

Білополовка) на розі сучасних вулиць Благодатної та Трьохсвятсько поряд із сучасним приміщенням Глухівського відділення дорожньо-патрульної служби Національної поліції України, неподалік, через дорогу від Глухівського аграрного інституту СНАУ. Церква вівтарною частиною виходила на вулицю Терещенків. Її частково прикривали два дерев'яні крамниці. Центральний вхід до церкви розташовувався з боку Трьохсвятського провулка. Тут розташовувались дзвіниця та невеличка службова сторожка. Вона зберіглася дотепер. Цвинтар розташовувався південніше, ближче до вулиці Благодатної. Церква була теплою тридільною з трьома круглими печами та мала триверхе двозламне покриття. Вона мала один престол на честь трьох святих: Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Золотоустого. Вона була хрещатою в плані, з напівкруглими вівтарними апсидами. У зовнішньому декорі оздоблена трикутним фронтоном, колінетами, складними та великими пілястрами. Церква не зберіглася до наших часів.

Важливим архітектурним об'єктом міста є Троїцький собор (Додаток 16). Протягом багатьох років він був головним храмом міста. Спочатку був побудований як дерев'яний. Цікавим є запис в щоденнику Якова Марковича, який датується 1715 роком. Він зазначає, що тринадцятого березня після обіду впав верх Троїцької церкви<sup>62</sup>. У 1720 році було укладено угоду на його перебудову із цегли, яке розпочалося цього ж року «Довжина тієї церкви між стінами 15 сажнів (...). Вішина від фундаменту до склепіння сажнів 9. А креслення та пропорцію, як зробить пан гетьман»<sup>63</sup>. Після смерті Івана Скоропадського будівництво собору зупинилося більше, ніж на 10 років. Тільки у 1734 році імператрицею Анною Іоанівною було виділено кошти з місцевого бюджету на продовження зведення Троїцького собору. Однак й надалі

<sup>62</sup> Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767 гг.) / за ред. А. Лазаревского. Ч. 1 1717-1725. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. С. 5

<sup>63</sup> Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002. С. 281

будівництво переривалося двома пожежами та іншими обставинами. При першій пожежі 1748 року майже все, що вдалося побудувати та наготовлені матеріали згоріли. У 1759 році, коли було закінчено мурування бані собору, раптом звалилася височезна дзвіниця, яку побудували поруч. Падаючи, вона розколола собор майже навпіл, повністю відбивши його північно-західний кут.

Будівництво відновили тільки у 1765 році, залучаючи до роботи архітектора Андрія Квасова, але після цього він захворів і доручив нагляд за будівельними роботами свого учня Федору Савичу. У 1784 році будівництво майже закінчили, але знову сталася пожежа, і в соборі згоріло все, що могло горіти. Загалом будівництво собору тривало понад 80 років. За весь цей довгий період будівництва тут змінилося чимало архітекторів. Серед них був Іван Мергасов, Андрій Квасов та його учні – Федір Савич і Максим Мосцепанов. Довгий період будівництва відобразився й на архітектурному стилі собору: між собою переплелися стильові риси козацького бароко і раннього класицизму. План храму (Додаток 17) – суто традиційний, що походить ще з часів Київської держави – хрестовокупольний, шестистовпний, тринефний, з трьома півкруглими апсидами.

Варто звернути увагу й на дзвіницю Троїцького собору. Її будівництво почали разом із собором. Як зазначалося вже вище у 1759 році стався прикрий випадок – дзвіниця впала на собор. Друга Малоросійська колегія 1764 року виділила на будівництво 1416 рублів. Також незначні кошти надійшли від меценатів. Очолювали будівництво значковий товариш Приблуда та військовий товариш Клоченко. Від міста «будівничим» був військовий канцелярист Гаврило Пухович, який наглядав за перебігом робіт. Новий контракт, укладений 1765 року Андрієм Квасовим з Петром Рум'янцевим – президентом Малоросійської колегії, передбачав діяльність архітектора протягом 6 років на найважливіших об'єктах. Протягом 1765 року роботи з будівництва активізувались. Розпочались підготовчі роботи, закуплено деревину та

встановлено нові риштування. Генерал-губернатор Малоросії Петро Рум'янцев-Задунайський вимагав збудувати дзвіницю в західній частині церкви, хоча Андрій Квасов був категорично проти такої ідеї, бо на «наявних основах» побудувати дзвіницю неможливо. Адже, на думку фахівця, стіни не витримають такого навантаження і впадуть. Погодження та вивчення цього питання тривало майже два роки. Потім архітектор погодився на будівництво дзвіниці. Андрій Квасов у донесенні 24 лютого 1766 року говорив про будівництво двоярусної дзвіниці над західним фасадом (компартиментом), як пропонував Петро Рум'янцев-Задунайський. У 1769 році дзвіниця знову обвалилася і «своїм падінням відбила кут храму»<sup>64</sup>. Згідно з поясненням Квасова<sup>65</sup>, причиною її падіння було те, що Троїцький собор будувався 30 років і жодного року не накривався. Через весняні, осінні дощі, сніги взимку ґрунт просів. Також при будівництві стін використовували тільки камінь без вапна. Зруйнувалися два західні компартименти – у центральній та північній навах на північно-західному куті собору. А це, своєю чергою, ослабило основу стіну біля дзвіниці. У поясненні<sup>66</sup>, Андрій Квасов запевняв, що кут церкви, який було зруйновано, можна відбудувати, але саму дзвіницю сенсу поновлювати немає, краще побудувати вищу та на іншому місці. Все ж таки, було прийнято рішення про відновлення дзвіниці. Воно йшло повільно, оскільки не вистачало матеріалу. Під час великої пожежі 1784 року знову погоріли всі дерев'яні кріплення та риштування. Тільки на зламі століть її добудували в класицистичних архітектурних формах. Вона вінчалася восьмигранним підбанником з плескатою банею і високим шпилем. У кожній грані були аркові отвори, фланковані лопатками й пілястрами. Дзвіниця (Додаток 18) була головною висотною домінантою міста.

<sup>64</sup> Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 7. Чернигов: Типография Г.Л. Шапиров, 1873. С. 277

<sup>65</sup> Юрченко С. Б. Кілька документів про діяльність Андрія Квасова у Глухові. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2015. №8. С. 21

<sup>66</sup> Там само

Нашої уваги варта Спасо-Преображенська церква (Додаток 19). Спочатку вона була дерев'яною й мала назву «заградська», бо стояла за межами міських укріплень. Внаслідок великої пожежі у 1748 році, вона згоріла разом з іншими дерев'яними будівлями. На її місці 1765 року коштом осавула Генеральної армії Григорія Кологривого споруджено муровану Спасо-Преображенську церкву у вигляді тетранконхового баштоподібного храму. Внутрішній простір храму побудований у стилі висотного розвитку з центральним акцентом. Усі арки сконструйовані в парах, підтримуючись залізними затяжками. Фасадний декор є скромним: широкі пілястри закріплюють кути прямокутника, а кожне ребро прикрашене декоративним трикутним елементом з круглою розеткою в тимпані. Стіни прикрашені розвиненим антаблементом, що включає деталізований карниз. Найбільш деталізований декор знаходиться на підбаннику, де присутні ніжні віконні наличники й карнизні гурти. Двері та віконні отвори мають тривалі перемички та прості наличники. Автора проєкту визначити не можуть й дотепер. Більшість істориків вважають, що ним був Андрій Квасов, який в той час займався будівництвом багатьох мурованих будівель Глухова. «Доктор мистецтвознавства Г. Логвин вбачає тут вплив творчості славетного київського архітектора Івана Григоровича-Барського. Храм має багато спільних рис із Трисвятительською церквою в Лемешах та Вознесенською в Коропі...»<sup>67</sup>.

«У 1766 р. побудовано в Глухові невеличку муровану Вознесенську церкву на цвинтарі...»<sup>68</sup>. Вона розташована у північно-східній околиці міста, була позначена на плані Глухова 1776 року, де сам цвинтар мав ще незначні розміри, а також на плані Глухова 1778 року (Додаток 16), де позначена: «церковь Вознесения Господня, при ней и кладбище». На початках вона була тридільною одноконною, при чому бабінець, неф і вівтар були прямокутні в

<sup>67</sup> Вечерський В., Белашов В. Глухів. Київ: Абрис, 2003. С. 87

<sup>68</sup> Пуцко В. Церковна топографія Глухова XVII-XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2006. С. 94

плані. Це архаїчний і назвичайно рідкісний на Лівобережжі тип храму. Його будівництвом займалася артіль не дуже вправних народних майстрів під загальним наглядом Андрія Квасова. Церкву неодноразово перебудовували, тому до наших днів вона дійшла не первісноутвореною (Додаток 20).

Нині наймасивнішою архітектурною домінантою історичного центру Глухова є Трьох-Анастасіївська церква, яка була побудована в XIX столітті коштом глухівських промисловців братів Миколи та Федора Терещенків. Але мало хто знає, що поруч з нею знаходилися інша Трьох-Анастасіївська церква (Додаток 23), пов'язана з родиною Скоропадських. Вона була мурованою та побудована 1717 року в південно-східному куті міської фортеці на місці погорілої дерев'яної Воскресенської церкви коштом дружини Івана Скоропадської – Анастасії. Будували її за взірцем Іллінської церкви в Суботіві.

На сьогодні окрасою міста є Миколаївська церква (Додаток 22), яка зберіглася до наших часів. Вона була побудована ще за довго до того, як місто стало столицею Української ранньомодерної держави. Миколаївська церква була споруджена на замовлення глухівського сотника Василя Яроцького у 1693-1695 роках. У планах XVIII століття вона зображена тридільною, триверхною та з численними низенькими прибудовами. Взагалі структура храму зведена за традиціями народного дерев'яного зодчества. Квадратний бабінець, восьмигранна нава та гранчастий вівтар згруповано на одній осі із заходу на схід. Первісно кожний складовий об'єм мав самостійне восьмигранне шатрове завершення з заломами. Головний архітектор міста – Андрій Квасов, при містобудівних змінах середини XVIII століття, «відповідно до указу від 31 січня 1766 р.»<sup>69</sup> займався розробкою проєкту та його виконанням відносно будівництва нових завершень церковних бань, а також ремонтними роботами фасаду. За весь час свого існування церква Святого Миколая була перебудована

---

<sup>69</sup> Юрченко С. Б. Кілька документів про діяльність Андрія Квасова у Глухові. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2015. №8 С. 17

всіма способами, але в цілому зберегла свою оригінальну зовнішність, яку вона мала в кінці XVII століття. Протягом XVIII століття вона кілька разів змінювала свою архітектуру. На карті Глухова 1746 року (Додаток 5) видно, що до храму було додано прибудови, як з північного, так і з південного боку, але на карті 1750 року (Додаток 2) ці добудови вже не спостерігаються. Це може бути більш схематичне зображення, яке не показує всі деталі будівлі, але є можливість, що внаслідок великої пожежі 1748 року, яка знищила центральну частину міста, церква втратила добудову, зазначену на карті 1746 року. Архівні документи підтверджують, що храм, хоча й залишився серед небагатьох споруд міста, але все ж таки дуже постраждав: «травня 23 під час пожежі, що трапилася св. Миколая церква кам'яна ... згоріла»<sup>70</sup>. У 1784 році сталася страшна пожежа, яка майже повністю зруйнувала Глухів. Також кам'яні церкви, зокрема Миколаївська, серйозно постраждали. Після цієї пожежі багато видатних архітектурних споруд Глухова вже ніколи не було відновлено. Миколаївська церква мала щастя в цьому відношенні. До кінця XVIII століття церква правила за соборну для всього міста, хоча формально вважалася дерев'яна Троїцька. То була головна споруда Радного майдану, перед нею відбувалися козацькі ради, у ній поставляли на гетьманство Данила Апостола, Кирила Розумовського.

Як бачимо, церковне зодчество, передаючи культурні традиції українського народу, проникло через століття і продовжує бути важливою складовою частиною національного самовизначення. Церкви та собори були символами надійності та стійкості, а їхнє існування надихало людей на віру в майбутнє. Глухівські храми, згадані в тексті, також несуть ці цінності і мотиви української культури. Вони стали свідками історичних змін і виразили духовність та мистецьку красу народу. Столичний статус міста вплинув на розвиток церковного будівництва Глухова. На середину XVIII століття місто було насичене мурованими церквами, храмами та соборами.

---

<sup>70</sup> Коваленко Ю.О. Нові відкриття у Миколаївській церкві м. Глухова. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2015. №8. С. 26

Політичні події вплинули на містобудівну діяльність у місті. Насамперед, з перенесенням столиці з Батурина до Глухова у постала проблема облаштування гетьманських резиденцій. Гетьманський двір Івана Скоропадського знаходився на розі сучасних вулиць Терещенків і Спаської і займав частину скверу перед Анастасіївською церквою. Повну картину оздоблення та насичення різними будівлями гетьманської садиби надає опис, який був зроблений у 1727 році. «У місті Глухів, у дворі гетьманському, на якому гетьман Скоропадський перебування мав, біля церкви Миколи Чудотворця, обгороджений у стовп тертицями, від двору полкового обозного Михайла Кондратьєва до задвіркових воріт, а від церкви Миколи Чудотворця ж ворота в'їзні – тільки одні верей брусові, соснові, більші з форту. Увійшовши у двір, праворуч погріб дубовий з виходом, двері соснові розчинні, на гаках залізних; у ньому в стелі шендал на залізному ланцюгу, чотири тертини соснові. Біля льоху світлиця, з кімнатою без підлоги, лісу соснового брусового, в ній один стіл липовий, чотири лавки соснові, пекти кахельна біла; сім вікон у кімнаті, дві з віконцями скляними у дереві; двоє дверей на залізних гаках. Проти тієї світлиця з кімнатою соснового лісу; в ній стіл круглий, липовий, лава, піч кахельна біла, три лави липових, три вікна червоних, у них закінчені скляні в дереві з затворами на гачках залізних, двері соснового лісу на гаках залізних; поміж ними сіни рубані соснового лісу...»<sup>71</sup>. Цей опис є унікальним джерелом. У гетьманській садибі був погріб; будинок гетьмана, що складався з двох світлиць, розділених сінями, в яких ще була відокремлена кімната; кухня; хата чорна, призначена для прислуги; будинок, що складався зі світлиці з кімнатою та чуланом; хороми з двох світлиць, в одній з яких була влаштована кімната; пекарня; льодник з амбаром; будинок гетьманші Скоропадської, що складався з двох світлиць, розділених сінями, та влаштованої в одній зі світлиць окремої кімнати. Цікавим фактом є те, що Іван Скоропадський та його дружина

---

<sup>71</sup> Коваленко Ю. Гетьманські будинки Глухова. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2006. С. 86-87

Анастасія мали окремі будинки. Розташування резиденції гетьмана можна прослідкувати за планом 1724 року (Додаток 4). Двір знаходиться за межами глухівської фортеці на місцевості Красна Гірка.

У 1727 році гетьманом було обрано Данила Апостола. Розташування гетьманського двору не змінилося, однак кількість будівель у ньому значно збільшилася. «У порівнянні з будинком Скоропадського будинок Апостола мав більшу кількість світлиць: велику світлицю з кімнатою для генеральної канцелярії, їдальню, обшитою сукном, хрестову, світлиці, в яких жила сім'я гетьмана, приміщення для прислуги, складену із цегли особливу будівлю (кам'яницю) з кам'яним склепом під нею»<sup>72</sup>. На плані Глухівської фортеці 1746 року під літерою «L» значиться «Гетманской дом и Войсковая канцелярия» (Додаток 5).

Після смерті гетьмана імператриця Анна Іоанівна заборонила вибори нового гетьмана, встановивши натомість у Глухові «Правління Гетьманського уряду». Згодом у Петербурзі адекватно відгукнулися й на прохання козаків. 5 травня 1747 року Єлизавета Петрівна видала указ «Про буття в Україні гетьмана згідно тамтешніх прав та звичаїв»<sup>73</sup>. На кандидатуру гетьмана імператриця виснула молодшого брата свого фаворита Кирила. Однак лише в лютому 1750 року на центральному майдані Глухова за участю представників від усіх станів Лівобережної України відбулися формальні вибори нового гетьмана.

У зв'язку з відновленням гетьманства постала проблема нової гетьманської резиденції в Глухові. Для нового гетьмана у 1749 році за проектом московського архітектора Андрія Квасова у Глухові на Верегінському

---

<sup>72</sup> Соболев Ю. Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. С. 170

<sup>73</sup> Збірник законів Російської імперії. Указ Єлизавети Петрівни «Про буття в Україні гетьмана згідно тамтешніх прав та звичаїв» від 5 травня 1747 року. Том 12. С. 694

передмісті почалося будівництво нової гетьманської резиденції. Воно було доручено італійським архітекторам Венероті та Бертоліаті. Загалом на її будівництво пішло вісім років. Креслення, за яким було збудовано палац, та завдяки якому ми можемо хоча б приблизно уявити його велич і розкіш, збереглося й було свого часу опубліковано Олександром Лазаревським (Додаток 6). Новий гетьманський палац нагадував дерев'яний царський палац у підмосковному Перово (схожий був збудований 1744 року до приїзду імператриці в Києві), а глухівський двір був зменшеною копією двору Петербурзького. Він був дуже великим (25 кімнат тільки в головному корпусі), одноповерховим на цокольному півповерсі. Видовжені симетричні фасади, карнизом була балюстрада (невисока наскрізна огорожа, яка сформована з ряду фігурних стовпчиків, вгорі з'єднана горизонтальними перилами, плитою, а внизу спирається на цоколь у вигляді бруса), а високий дах з димарями мав люкарни (дахові віконця). Декор фасаду був витриманий у класичних формах бароко. Зі сходу (відносно палацу гетьмана) стояло ще кілька будівель: невеличкий палац радника гетьмана Василя Теплова, пансіон мадам Лаянс для дітей малоросійського шляхетства, великий будинок державного призначення та дерев'яна Захаріївська церква, що вважалася дворовою церквою Розумовських. Далі на південний захід, починаючи від сучасних вулиць Київський Шлях і Матросова, на площі понад 30 га розташовувався ландшафтний парк родини. У зоні парку було кілька споруд літнього й зимнього типу. Крім того, парк прикрашали доріжки, усіяні квітами галявини, екзотичні дерева, мармурові статуї, два «лебединих» озера та ставок-копанка площею 90 на 100 метрів, що збереглися до наших днів.

У 1758 році гетьман переніс свою резиденцію до Батурина, хоча столицею Гетьманщини залишився Глухів. Це та часта відсутність Кирила Розумовського у Глухові призвело до поступового занепаду його глухівської резиденції. Подальшу долю палацу найкраще відображає його опис, датований

1760 року. З нього зрозуміло, що колишня резиденція Кирила Розумовського вже частково перейшла у запустіння. У документі під назвою «Реестр что остается в дворе Глуховском 1760 году февраля 26 дня», в описі перераховується майно, яке ще залишилося на той момент, подається інформація про інтер'єр палацу: «Їдальня хата блакитними шпалерами вибита в ній стільців шкіряних 6. Червоних з позолоченими верхами – 4, червоних з ... блакитними верхами – 6, окомон цілих – 9, при цих віконних віконницях – 6. У сінях фонарні червоні. Рубанівська шпалерами строкатими .... Вибита. В ній штука одна, стіл кругленький один, стільців дерев'яних білих - 8. Ослон давній один, ліжок у всіх покоях - 5. Та в старій хаті 3 шкафчики і два столики дубових чотирикутних в імбарі що поблизу ... кухня залізна. Великих бочок вузьких – 3, менших вузьких – 3»<sup>74</sup>. Крім креслення палацу, спогадів очевидців, історичних описів від гетьманських будинків у Глухові не залишилося жодного сліду. Усі будівлі гетьманської садиби одразу ж по скасуванню гетьманства 1765 року були «знесені і частково продані, а частина матеріалів від них пішли на інші громадські споруди»<sup>75</sup> в новому будівництві наприкінці XVIII – на початку XIX століть. Але під землею збереглися залишки споруд, дослідження яких має надати відповіді на питання щодо конструктивних особливостей і облаштування резиденцій перших осіб тогочасної України.

З аналізу тексту видно, що перенесення столиці з Батурина до Глухова у 1708 році мало вплинуло на розвиток гетьманських резиденцій у місті. Будинки гетьманів у Глухові з 1708 по 1784 роки були елементом гетьманського устрою. Вони були розташовані біля церковних споруд і склалися з різноманітних будівель, які забезпечували потреби гетьмана та його сім'ї.

---

<sup>74</sup> Коваленко Ю. А. Гетьманські будинки Глухова. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2006. С. 218

<sup>75</sup> Синицакого Л. Путешествія в Малороссію академика Гильденштедта и кн. Долгорукаго. *Кіевская старина*. 1893. № 3. С. 414

Одним з найвизначніших стилів цього періоду є бароко. Барокова архітектура характеризується багатими орнаментами, витонченими деталями та пишними формами. Цей стиль відобразився у великій кількості палаців, замків, резиденцій та будинків, які з'явилися у багатьох містах Української ранньомодерної держави.

Світська архітектура також сприяла формуванню українських міст як центрів культурного та суспільного життя. Великі резиденції та палацові комплекси створювалися не лише для проживання аристократів, а й як місця проведення прийомів, концертів, театральних вистав та інших культурних заходів. Це сприяло піднесенню культурного рівня та розвитку міського середовища.

Крім того, світська архітектура цього періоду вплинула на формування вуличного планування та облагородження міст. Бульвари, сквери, парки стали невід'ємною частиною міського середовища, створюючи комфортну та естетичну атмосферу для мешканців. Ці зелені зони були оформлені відповідно до барокового стилю та стали місцем відпочинку, прогулянок та зустрічей.

З 1724 по 1727 роки управління в Лівобережній Україні здійснювалося Генеральною військовою канцелярією, яка знаходилася у Глухові. Але воно було формальним, адже реальна влада зосереджувалася в руках чиновників Малоросійської колегії. 16 червня 1722 року вийшов указ Сенату про спорудження будинку для першої Малоросійської колегії. Не дивлячись на те, що вже наступного року він був скасований, будинок для колегії все ж таки був побудований. Він був дерев'яний і стояв на Ярмарковій площі, на шляху до Києва. Окрім самої колегії, тут розміщувалися й інші урядові структури тогочасної Козацької держави, тому архітектурна декорація будівлі була надзвичайно пишною і вишуканою. Пантелеймон Куліш у своєму творі «Михайло Чарнишенко або Малоросія вісімдесят років потому» залишив опис Першої Малоросійської колегії: «Над глибокими нішами, у яких чинно

розставлені були величезні Мінерви, Феміди, Марси, древні оратори і філософи у сусідстві з вусатими гетьманами в довгих жупанах і широких горностаєвих мантиях, - красувалися в різноманітних групах малоросійські військові клейноди, перемішані з купідоновими луками і сагайдаками (козаки давно вже не застосовували луків), з лірами Аполлона і Меркурієвіми жезлами. Прапори, бунчуки, шаблі, римські шоломи, козацькі шапки, лати, ковші, змії, шипуваті булави, птахи, півмісяць і зірки – вінчали капітелі колон і пілястр, оточували вікна, висіли фестонами, плелися в гірляндах, повзли по карнизах і під ними. Але все це було розташоване з таким химерним смаком, з такою неочікуваною сміливістю і диною строкатістю, що не хочеться вірити, ніби чиясь голова трудилася над розподілом цих елементів»<sup>76</sup>. Будинок Малоросійської колегії простояв до 1784 року і згорів під час пожежі. З 1734 року тут розташовувалася канцелярія правління Гетьманського уряду, а з 1764 року і до побудови нової будівлі – другої Малоросійської колегії.

Дуже цікавою з точки зору архітектури був «Міністерський дім». За планом Глухова 1724 року (Додаток 4) він являв собою великий двоповерховий будинок каркасної конструкції з потинькованими стінами і великим мансардним дахом. Другий поверх будинку нависав над першим. Такого типу будівлі, характерні для Західної і Центральної Європи, на Лівобережній Україні ніде більш не споруджувались. У ньому жили високопоставлені російські чиновники, а під час подорожі по Україні 1744 року в ньому зупинялась імператриця Єлизавета Петрівна.

У XVIII столітті Глухів став резиденцією гетьманів, центром не тільки політичного, а й освітньо-культурного життя. Тому, не дивно, що перший спеціалізований навчальний заклад музичного профілю було створено в Глухові. Її створення пов'язане з наказом від 14 вересня 1738 року «Про

---

<sup>76</sup> Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. С. 259-260

заснування в Малоросії школи співу та інструментальної музики»<sup>77</sup>. У ньому йде мова про відкриття співочої школи з одним регентом, який би був великим майстром в співанні чотириголосному і так далі. Для повноцінного функціонування та утримання учнів у Глухові було побудовано спеціальне приміщення. На планах міста 1765 року (Додаток 8) можна побачити «школу церкви Миколая» і припустити, що це і була Глухівська співоча школа<sup>78</sup>.

Після скасування гетьманства, владу було передано Другій Малоросійській колегії. Спорудження нового мурованого будинку для колегії пов'язане з діяльністю генерал-губернатора тодішньої Малоросії графа Петра Румянцева-Задунайського. За часи його правління сталася найбільша розбудова Глухова, що тривала протягом 1765-1781 років під керівництвом архітектора Андрія Квасова. Вона ознаменувалася спорудженням двох головних будівель міста: Троїцького собору з дзвіницею (про які йшла мова в попередньому підрозділі) та Малоросійської колегії. Останню розпочали будувати у самому центрі міста, на вулиці Київській поблизу однойменної брами. Корпус колегії був двоповерховим, П-подібним у плані, з триповерховим центральним ризалітом. Загалом «він складався із центральної частини довжиною 113 метрів двох бокових – довжиною 49 і шириною 15 метрів кожна. В ньому нараховувалося 250 кімнат»<sup>79</sup>. Будинок Другої Малоросійської колегії згадував у своїх записках й академік Гільденштедт. Він якраз перебував у місті на момент завершення її будівництва. «Будинок колегії (цегляне) почали будувати 8 років тому й тепер більша частина його завершена. Він розташований на головній вулиці, вліво (якщо виїжджати в них) від московських воріт, і складається з

<sup>77</sup> Збірник законів Російської імперії. Іменний наказ «Про заснування в Малоросії школи співу та інструментальної музики» від 14 вересня 1738 року. Том 10. С. 613

<sup>78</sup> Майбурова К. Глухівська школа півчих XVIII ст. та роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії. *Українське музикознавство*. Випуск 6. Київ: Музична Україна, 1971. С. 130

<sup>79</sup> Соболь Ю. Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. С.174

головного корпусу, у 53 сажень довжини, і 2 крил (23 сажень довжиною і 7 шириною). Будинок 2-х поверховий і накрито залізом»<sup>80</sup>.

Розпланувальна структура будівлі враховувала і його призначення – розміщення службової резиденції генерал-губернатора й різних державних установ (Генерального суду, Генеральної малоросійської рахункової комісії, Канцелярії малоросійського скарбу, Суду земського, Глухівського комісарства і архіву). Тому структура була секційною – на кожен секцію по секції. Секції розділяли наскрізні аркові проїзди. Розпланування кожної секції було коридорним з двобічним розташуванням приміщень. Щодо архітектурного стилю, то можна прослідкувати вплив раннього класицизму. За своїми стильовими ознаками вона була проміжною ланкою між бароко і класицизмом. Споруда Другої Малоросійської колегії (Додаток 23) справляла величезне враження на сучасників, її називали восьмим чудом світу. Будівництво будівлі в основному було завершено 1774 року, але загальні роботи тривали до 1784 року. Зберігся й опис будівлі в щоденнику іноземця, генералісімуса республіки Венесуела, героя боротьби за незалежність іспанських колоній в Америці в першій половині XIX століття Франсіско де Міранда, який у 1787 році на шляху до Москви зробив зупинку в Глухові. «... Глухів має вигляд німецьких міст, і що в ньому чудовий палац іонічного ордеру зі статуями, барельєфами та медальйонами в чудовому стилі, ... його побудував Рум'янцев»<sup>81</sup>. Страшна пожежа 1784 року знищила не тільки всю дерев'яну забудову міста, а й пошкодила і муровану. Зокрема, згоріла й будівля Малоросійської колегії. Після пожежі її не стали відновлювати, адже за адміністративною реформою від 27 жовтня 1781 року в тодішній Малоросії вводилась загальноімперські форми управління і судівництва. Граф Петро Рум'янцев-Задунайський запропонував імператриці відкрити в будинку Другої Малоросійської колегії вищий навчальний заклад під назвою «Єкатерининська колегія». Але Катерина II

<sup>80</sup> Синицакого Л. Назв. праця. С. 413

<sup>81</sup> Соболев Ю. Назв. праця. С.174

відкинула цю ідею, розмістивши там повітову адміністрацію, але коштів на ремонт будівлі виділено не було, внаслідок чого споруда поступово прийшла в занепад і її було знесено.

Ще одним видатним творінням архітектора Андрія Квасова стала садово-паркова резиденція генерал-губернатора Петра Рум'янцева, яка була створена у 1767-1768 роках. Вона розташовувалася на Веригині, на лівому березі озера Чернеча гребля. На даний момент, ця резиденція вважається найпершим відомим палацо-парковим ансамблем в Україні на засадах класицистичної регулярності. Найбільш відповідальні оформлювальні роботи у двоповерховому палаці з двома флігелями виконували відомі київські архітектори І. Григорович-Барський і С. Ковнір. «Вони були викликані до Глухова для виконання «під стелю штукатурної роботи з алебастру»»<sup>82</sup>. До наших днів зберіглася частина одного із палацових флігелів. Саму будівлю президента Малоросії оточували чисельні прибудови, церква Різдва Богородиці, яка стояла на невеликому узвишші, оранжереї, парки, басейни, канали з укріпленими берегами та пристанню. У свої записках академік Гільденштедт захоплюється резиденцією Петра Рум'янцева: «Особливо варто згадати про великий палац, майже на березі річки Есмань й навпроти київських воріт... Біля цього будинку – різноманітні прибудови, між ними оранжерея»<sup>83</sup>. Садово-паркова резиденція генерал-губернатора була найкрасивішою частиною міста. Цю красу було знищено пожежею 1784 року.

Можна зробити висновок, що протягом 1708-1784 років у Глухові спостерігається розвиток світської архітектури. Міські споруди цього періоду характеризуються різноманітними архітектурними деталями. У місті було побудовано багато приватних та громадських будівель, що призвели до піднесення будівельної діяльності. Розвиток світської архітектури в Глухові говорить про розквіт міста і його значення, як культурного центру. Загалом,

---

<sup>82</sup> Там само. С.175

<sup>83</sup> Синицакого Л. Назв. праця. С. 414

світська архітектура міста у XVIII столітті була різноманітною, розкішною та відображала соціальний та культурний престиж міста. Вона сприяла розвитку міської культури, вдосконаленню інфраструктури та покращенню якості життя мешканців. Серед причин зникнення архітектурних споруд та історичної забудови міста можна виділити дві: стихійна та політична. Хоча пожежі були нищівними для міста, найбільшого руйнування Глухів зазнав внаслідок імперської та радянської політики. Для прикладу, дерев'яні церкви міста згоріли внаслідок пожежі 1748 року, будинок Першої Малоросійської колегії було знищено пожежею 1784 року. А вже знищення та занепад таких архітектурних об'єктів, як гетьманська Трьох-Анастасіївська церква, Троїцький собор та його дзвіниця, Палац Кирила Розумовського, будинок Другої Малоросійської колегії пов'язана з імперською шовіністичною та радянською антирелігійною політиками.

Отже, з отриманням столичного статусу, у Глухові відбувся розквіт в містобудуванні. Місто розширювалося швидкими темпами і зазнавало значних топографічних змін. Містобудівна еволюція у Глухові значною мірою пов'язана з діяльністю архітектора Андрія Квасова. З'явилися нові фортифікаційні об'єкти, церковні споруди, будували гетьманські резиденції, адміністративні будівлі та інше. Аналіз планів XVIII століття показало, що тогочасне історичне розпланування зберіглося в центральній частині міста, можна простежити межі фортеці, передмістя Білополівки, Красної Гірки, Усівки, Веригина.

До основних архітектурних надбань за часів розбудови міста як гетьманської столиці можна віднести споруди Глухівської фортеці, відбудовані після пожежі 1748 року Спасо-Преображенську церкву, церкву Різдва Пресвятої Богородиці на Веригині, Трьохсвятительську церкву, Вознесенську церкву, Трьох-Анастасіївську церкву, а також побудову Троїцького собору та дзвіниці. Перлинами архітектурного мистецтва по праву можна вважати Глухівський палац Кирила Розумовського, резиденції Петра Рум'янцева, будинок Другої

Малоросійської колегії, які не лише мали представницьке значення, але й стали важливими центрами політичного та культурного життя тогочасної України. Особливістю містобудівної практики в Глухові було ретельне дотримання гармонійного розміщення архітектурних об'єктів – нові храми та будівлі зводилися з урахуванням загального просторового задуму, з невеликим відступом від композиційних осей, щоб забезпечити візуальну відкритість і збереження архітектурної виразності кожної споруди. Такий підхід сприяв формуванню складної багатопланової, по-мистецькому довершеної композиції міста, в якій гармонійно поєдналися естетичні, функціональні й символічні елементи. Таким чином, архітектурна спадщина Глухова цього періоду є не лише свідченням високого рівня будівельного мистецтва, а й відображенням національної ідентичності, політичних амбіцій та культурного поступу українського народу. Вона демонструє, як за умов автономного розвитку в складі Російської імперії українські гетьмани й державні діячі зуміли реалізувати власне бачення гармонійного та величного простору української столиці.

## ВИСНОВКИ

Аналіз досліджень по вивченню європейських традицій у плануванні міст Гетьманщини, вже перебував предметом наукових пошуків. Так окремі аспекти містобудування гетьманських столиць – зокрема Чигирин, Батурин та Глухів – висвітлювалися у працях таких дослідників, як В. Вечерський, Т. Бажанова, Ю. Коваленко, С. Кілессо та інших. Однак питання впливу європейських урбаністичних моделей на міста Гетьманщини ще не отримало достатньої систематизації.

Джерельну базу теми включає багатий корпус нормативних актів, мемуарної літератури, щоденників, картографічних і іконографічних джерел, серед яких важливе місце посідають Літопис Самійла Величка, Щоденник Патріка Гордона, Дневник Якова Марковича, а також документи з «Актів, що стосуються історії Південної та Західної Росії» і збірників законів Російської імперії.

У методологічному підґрунті дослідження застосовано принципи історизму та об'єктивності, а також широкий спектр загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція), спеціальних історичних (ретроспективний, порівняльно-історичний) та емпіричних (натурні дослідження, картографування) методів дозволило здійснити комплексний і неупереджений аналіз предмету дослідження.

На прикладах Італії, Франції та Австрії окреслено провідні тенденції європейського містобудування XVII–XVIII століть. Визначено, що в цей період поширюється барокове централізоване планування, впроваджуються геометрично впорядковані міські простори, домінують фортифікаційні структури бастіонного типу та монументальні палацові ансамблі.

У контексті цього впливу було визначено особливості містобудування гетьманських столиць, де простежується адаптація європейських моделей до українських умов. Зокрема, у Чигирині домінувала укріплена Замкова гора з цитаделлю та храмами; Батурин вирізнявся композиційною симетрією

резиденційного комплексу; Глухів, як остання гетьманська столиця, демонструє ознаки регулярного планування та барокової стилістики у забудові. Гетьманські столиці – Чигирин, Батурин і Глухів, виступали не лише як політичні, адміністративні та духовні центри, а й як осередки активного формування нового типу міського простору.

Окремо розглянуто роль фортифікацій та міської інфраструктури у забезпеченні функціонування політико-адміністративних центрів. Фортеці, бастіони, брамні споруди, церкви, резиденції, ринкові площі та мережі шляхів становили цілісну інфраструктурну систему, що відповідала викликам часу.

У процесі розвитку містобудування гетьманських резиденцій спостерігається чітка тенденція до поступового впровадження європейських урбаністичних принципів. Найменше ознак планувальної впорядкованості та регулярного простору проявляється в забудові Чигирин, який формувався переважно як фортеця природного типу з елементами традиційного козацького укріплення. Натомість Батурин і особливо Глухів демонструють значно вищий ступінь європейського впливу, передусім барокового. У цих містах відбувається свідомо трансформація міського простору – запроваджується симетрія, функціональне зонування, аксіальна композиція палацових ансамблів і храмів, що наближує їх до планувальних моделей Франції, Австрії та Італії XVIII століття. Таким чином, у пізній період існування Гетьманщини урбаністичні рішення все більше набувають рис європейського мистецтва містопланування, водночас зберігаючи локальні українські особливості. На завершення, виявлено спільні та відмінні риси між містами Гетьманщини та європейськими містами, що дозволяє зробити висновок про високий рівень інтеграції української урбаністики в загальноєвропейські процеси, попри збереження локальної ідентичності. Гетьманські міста стали унікальним прикладом поєднання традиційного козацького устрою з передовими містобудівними тенденціями ранньомодерної Європи.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

### Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 10. Санкт-Петербург., 1878. 462 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т.8. Санкт-Петербург., 1875. 420 с.
3. Величко Самійло. Літопис.. Київ, 1991. Т. 2. 581 с.
4. Гордон, Патрик. Дневник 1677-1678. Ред. М. Р. Рыженков; пер., ст. и примеч. Д. Г. Федосов; РАН, Федеральное архивное агентство, Рос. гос. военно- исторический архив. Москва: Наука, 2005. 235 с.
5. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767 гг.) / за ред. А. Лазаревского. Ч. 1 1717-1725. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. 329 с.
6. Збірник законів Російської імперії. *«Грамота, надана Запорозьському війську - на обрання нового Гетьмана на місце зрадившого Росію Гетьмана Мазепи...» від 1 листопада 1708 року.* Том 4. С. 424
7. Збірник законів Російської імперії. *Грамота гетьману Івану Скоропадському «Про втікавших із зрадником Мазепою Малоросійської старшини і всякого звання людях про їх пробачення та повернення їм майна та посад ...».* Том 4. С. 425.
8. Збірник законів Російської імперії. *Закон Російської імперії від 31 жовтня 1708 року, який був адресований Почепським козакам «Про продовження вірної служби Російському Государю і про звільнення їх від податків, вигаданих зрадником Мазепою».* Том 4. С. 423

9. Збірник законів Російської імперії. *Указ Єлизавети Петрівни «Про буття в Україні гетьмана згідно тамтешніх прав та звичаїв» від 5 травня 1747 року*. Том 12. С. 694.

10. Лазаревский А. М. Исторический очерк Батурина, Киев. 1892. Книга VI. С. 105-122.

11. Лазаревский А. М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии: в 5 т. / ал. Лазаревский. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892 - 1899. Т. 4. 1898. 135 с.

12. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 7. Чернигов: Типография Г.Л. Шапиры, 1873. 439 с.

13. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. Упоряд. о. Ю. Мицик, М. Кравець. Київ, 2003. С. 234

### Література

14. Baroque Architecture: Everything You Need to Know // Architectural Digest. URL: <https://www.architecturaldigest.com/story/baroque-architecture> (Дата звернення 10.03.2025).

15. Benevolo, L. Designating urban forms: French boulevards and avenues. *Planning Perspectives*. 2004. Vol. 19, No. 2. С. 185–210. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0266543042000192448>

16. Italian Baroque Architecture // Archipaedia. URL: <https://archipaedia.wordpress.com/2009/06/17/italian-baroque-architecture>. (Дата звернення 10.03.2025).

17. *Pietas Austriaca: austrian Religious Practices in the Baroque Era* / Anna Coreth. West Lafayette : Purdue University Press, 2004. С.75

18. Бажанова Т. Традиції фортифікаційного будівництва у Старому замку Чигирин (XVIII ст.): Наукові дослідження з реконструкції мурованого бастіону Чигиринської фортеці. Архітектурна спадщина України. Вип. №5. Київ: НДІТІАМ, 2002. С. 61-74

19.Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів . Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін. / Ред. О.Б.Коваленко та ін. Чернігів, 2009. 786 с.

20.Белашов В. Глухів – забута столиця гетьманської України. Київ: Україна, 1992. 132 с.

21.Брель О. В. , Харченко Л. І.. Культові споруди на топографічному плані Чигирин XVII ст. *Історія релігій в Україні* . 2016. Ч. 2-3. С. 330-342.

22.Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. Оснадцатый век. Исторический сборник издаваемый Петром Бартевым. Книга вторая. Москва, 1869. С. 486

23.Вечерський В. *Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648- 1781 рр.)*: автореф. дис... канд. архітектури / Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. Київ, 2001. 19 с.

24.Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002. 592 с.

25.Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. 340 с.: с. 317

26.Вечерський В., Белашов В. Глухів. Київ: Абрис, 2003. 168 с.

27.Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга. Москва: «Образование», 1914. Вип. 8. 95 с.

28.Дегтярьов С. І. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. Сумський історико-архівний журнал. 2010. С. 32-66

29.Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2 томах. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. Т. 2. 360 с.

30.Ернст Ф. Українське мистецтво XVII-XVIII віків. Київ, 1919. 32с.

32.Ернст Ф. Українське мистецтво XVII-XVIII віків. Київ, 1919. 32 с.

33.Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ: Техніка. 2000. 141 с.

34.Кіяшко Л. Опис Батурина другої половини XVII-XVIII ст. *Батуринські читання 2007*. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. С. 106-107.

35.Коваленко Ю. А. Гетьманські будинки Глухова. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2006. С. 218

36.Коваленко Ю. О. Гетьманські будинки Глухова. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2006. С. 86-90

37. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухівської фортеці згідно плану 1747–1752 рр. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2019. №12. С. 156-163

38.Коваленко Ю. О. Нові відкриття у Миколаївській церкві м. Глухова. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2015. №8. С. 24-30.

39. Коваленко Ю.О. Глухівська пожежа 1784 року у документах. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2011. №4. С. 232-236

40.Логвин. Г. Стильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко. Архітектурна спадщина України. Випуск 4. Київ: Українознавство, 1997. С. 51-59.

41.Лукомский Г. К. Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация. Санкт-Петербург: Общество защиты и сохранения в России памятников искусства и старины, 1912. 29 с.

42.Мазепина книга / упоряд. та вступ. ст. І. Ситого; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського, Чернігів. іст. музей ім. В. В. Тарновського. Чернігів, 2005. 524 с.

43.Мезенцев В.І. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І Мазепи на Гончарівці. *Сіверщина в історії України*, Випуск 7, 2014. С. 26-38

44. Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. Історик Микола Маркевич та його матеріали з історії Глухова XVIII ст. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2022. №15. С. 75-79

45. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. НАН України, упоряд., передм. Т. Б. Ананьєвої ; відп. ред. П. С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1997. 322 с.

46. Павел Алеппский. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского главного архива М-ва иностранных дел). Вып. 4: Москва, Новгород и путь от Москвы до Днестра. Москва, 1898. 220 с.

47. Перепелиця А.І. Курінь гетьманської варти в резиденції Б. Хмельницького у Чигирині (1648–1678 рр.). *Сіверщина в історії України.* Київ-Глухів, 2017. С. 101-104.

48. Попельницька О. П'ять гетьманських резиденцій: Суботів, Чигирин, Батурин, Глухів, Козелець: інформація історичних джерел. *Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. №8. С. 50-83. URL: [http://resource.history.org.ua/publ/geo\\_2005\\_8\\_50](http://resource.history.org.ua/publ/geo_2005_8_50) (дата звернення 16.05.2023)

49. Пуцко В. Маловідома споруда А. Квасова в Україні. Київ: Українознавство, 1996. С. 121-130

50. Пуцко В. Церковна топографія Глухова XVII-XVIII ст. *Сіверщина в історії України.* Ніжин, 2006. С. 90-95

51. Рибчинський О. В. Етапи архітектурно-містобудівної еволюції середмістя Глухова у XVII–XVIII століттях. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2019. №12. С. 151-156

52. Сабадаш Ю. С. та ін. Історія культури Італії. Київ: Ліра-К, 2021. 228 с.

53.Савицький О. Д. Глухівська фортеця – визначальний елемент геополітичного буття Сіверщини. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2013. №6. С. 254-258

54.Синицкаго Л. Путешествія в Малороссію академика Гильденштедта и кн. Долгорукаго. *Кіевская старина*. 1893. № 3. С. 412 – 441

55.Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго. *Киевская старина*. 1893. № 4. С. 29-49

56.Соболь Ю. Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. С. 170

57. Соболь Ю. Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. 248 с.: с.169-180

58. Ткаченко В. Православна Глухівщина. Київ: ПП «ДАН», 2001. 220 с.

59.Черановська Т. Чигирин – перша гетьманська столиця. *Історичні виміри українського суспільства*. С. 141-143.

60.Шишкіна Ю. А. Будівництво Глухова доби Гетьманщини. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2011. №4. С. 213-217

61.Шишкіна Ю. А. Діяльність архітектора Андрія Квасова у Глухові. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2016. №9. С. 263-266

62.Эвлия Челеби. Книга путишествий. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. Москва: Наука, 1961. 337 с.

63. Юрченко С. Б. Кілька документів про діяльність Андрія Квасова у Глухові. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2015. №8. С. 14-24

64.Юрченко С. Б. Маловідоме креслення перепланування центральної частини Глухова авторства Андрія Квасова. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ: Глухів, 2014. №7. С. 47-50

65.Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків. В III-х т. Том I. Київ: Наукова думка, 1990. 596 с.